

अनुक्रमणिका.

उपोद्घात.	....	....	....	....	१-९
पूना संकल्प.	....	....	....	....	१-११
भूशुद्ध्यादि प्रयोगः.....	....	....	....	....	१-१३
महा न्यासः	....	....	....	....	१-१२
पंचवक्त्र पूजा.	....	....	....	....	१-१३
पंचवक्त्र पूजानी सामग्रीनी याद...			....	....	....
दिलवाष्टक स्तोत्रं.....	....	....	....	....	....
रुद्राभिषेक प्रकारः.....	....	....	....	....	....
सांग रुद्रः समाप्पः.....	....	....	....	....	१-१०७
आरतिः.....	....	....	....	....	१-३
मंत्र पुष्पांजलिः	....	....	....	....	७
आशीर्वाद मंत्राः.....	....	....	....	....	८-९
मानसपूजा स्तोत्रम्.	....	....	....	....	....
शुद्धिपत्रं					

श्री.

उपोद्घात.

वेद शब्द पुस्तकवाचक नहीं। विद् एटले जाणवुं, ज्ञान-पामवुं, प्रातुयी व्युत्पन्न-वेद शब्द ज्ञान मात्रनो मंडार एटला अर्थनो वाचक सर्व-ज्ञातानुं स्वरूपज वेद. सर्वज्ञाता एटके कोण ? परमेश्वर. तो परमेश्वरनुं स्वरूपज वेद.

एने माटे उपनिषद् स्मृति पुराण मीमांसा सूत्र आदिमां वेदनी णी प्रशंसा करली छे.

न कश्चिद्देदकर्त्ता, स्याद्देदस्मर्त्ता, चतुर्मुखः । वेदोनारायणः साक्षात्स्वयम्भूरिति शुश्रुम (पाराशरस्मृतौ) ॥ १ ॥

यस्य, निश्चसितं, वेदा, यो, वेदेभ्योऽखिलंजगत । निर्ममे त.महं, विद्यातीर्थ,महेश्वरम् ॥ (सायणाचार्यकृत) ॥ २ ॥

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य धार्थित्त्वार्थवित्प्रमो (मनु) ॥ ३ ॥

तो वेद ए नारायणरूप छे, नारायण प्रेरित कहेवाय छे, अपौरुषेय , एटले पुरुषनो बनावेछो नहीं. स्मृति आदिमां वेद मंत्रोने अनादि कहा एटले ज्ञानमां प्रतीत थाय तेवा छे पण बनी शके तेवा नहीं एने माटे चीन पंडितो पण एम कहेछे के अनंत युग अनंत कल्प गयां पण तो तेनो तेज छे. एटले ते नित्य छे, अनादि छे.

માગવતમાં દ્વાદશસ્કંધના ૬ ઠા અધ્યાયમાં વેદની પ્રાચીનતા જણાવી છે. વહી સર્વે પ્રાચીન અર્વાચીન પંડિતોએ પણ પ્રાચીનતા અર્પી છે. પૂર્વે મોમાંસા સૂત્રમાં વ્રહ્મ અર્થાત્ વેદમાં મવિપ્યાર્યે નિર્દિષ્ટ વાક્યોનો તેમજ માવનાઓનો પણ તેઓ પરમાત્માના સર્વ દર્શિત ઉપર નિર્વાહ કરી લે છે. વહી તત્ત્વેશીય ધર્મ પુસ્તકો ક્યારે થવામાં આબ્યરં એ જાણી શકાય છે તેમ વેદને માટે નથી એટલે વેદ અનાદિ માનવોજ, પ્રથમાધ્યાય શંકર શારીર માપ્યમાં પણ એમજ છે.

વેદ એ આપણા ધર્મનું મૂળ છે. પ્રવૃત્તિલક્ષણ, તથા નિવૃત્તિલક્ષણ એમ વેદોક્ત ધર્મ ને પ્રકારના છે. પ્રવૃત્તિલક્ષણવાળો વૈદિક ધર્મ અવૈરાગ્યવાન પુરુષોને ક્રમે ક્રમે નિષ્કામ કર્મો કરવાનો બોધ કરી તેમની પાસે તેવાં કર્મો કરાવે છે; અને તે દ્વારા તેમના મનની શુદ્ધિ કરી તેમની નિવૃત્તિ લક્ષણવાળા ધર્મને પહોંચાડે છે ને નિવૃત્તિ લક્ષણવાળો ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્યરૂપ હોવાથી સાક્ષાત્ મોક્ષ સાધનરૂપ છે.

નિવૃત્તિ લક્ષણવાળા ધર્મને પામવા માટે વ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ ને સન્યાસ એ આશ્રમોની વ્યવસ્થા કરવામાં પણ આવી છે. પહેલું આશ્રમમાં વેદવિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવું, સંખ્યા તથા અગ્નિનું ઉપાસન દેવપૂજા એ આદિ વૈદિક કર્મો કરવા ને આચાર્યની સેવા કરવી એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એ આશ્રમનું સારી રીતે પાલન કરવાથી જેને ઇન્દ્રિયોને અંતરિક્ષણ વશ થયા છે એવા પ્રયમાશ્રમી આસું આયુષ્ય નૈષ્ઠિક વ્રહ્મચર્યમાં ગાળે ને વેદવિદ્યાના અભ્યાસમાં તેમજ યોગાદિ સાધનમાં પ્રવૃત્ત રહે અથવા ચતુર્થાશ્રમ, એટલે સન્યસ્ત ગ્રહણ કરે જેને ઇન્દ્રિયાદિ વશ થયા નથી, તે આચાર્યને શક્તિ અનુસાર ગુરુદક્ષિણા આપી તેમની પ્રસન્નતા પૂર્વક આજ્ઞા મેળવી પોતાના માવાપ પાસે ઘે જાય ને ગૃહસ્થાશ્રમ માટે ને વેદમાં કહેવા પ્રમાણે ધર્મ સાધનજ કરે.

हवे—गृहस्थाश्रममां पढ्या पछी आपणुं मन विपयमां लोलुप यई अघोगतिनां साधनो ने संपादन न थवा आपणी वृत्तिने सदकर्मोमां दोरवा निवृत्तिलक्षणवाळा धर्मेने पामवा रुद्रानुष्ठान करवुं ए मुख्य अने उत्तम साधन छे.

ए उपर दर्शाविले वेदना मंत्रोमांथी सार रूपे जेम दुधमांथी माखण रूपी तत्वकाढीले तेम आ रुद्रीना मंत्र तत्वरूपे द्विजाती वर्गना कल्याण वास्ते, आ श्री रुद्राभिषेकानुष्ठानपद्धतिः पुस्तक तैयार करेलुं छे.

आ पुस्तक हाथमां लेवानी साथे प्रथम तो शंका थवानो संभव छे के आ रुद्रीनां पुस्तको घणां मुद्रालयोमां मुद्रित थई प्रसिद्धिमां आवी चुकेलां छे छतां आ चर्वितचर्वण प्रमाणे व्यर्थ परिश्रम शा माटे कयो हरो? ए मनुष्यनी बुद्धि-विलासनो स्वामाविक धर्म छे परंतु तेना समाधानमां एटलुंज जणाववानुं के आजसुधीमां जे पुस्तको बाहार पडेलं ते पैकी केटलांएक पुस्तकमां संक्षिप्त पूजा विधिनो समाप्त छे; परंतु आ श्री रुद्राभिषेकानुष्ठान पद्धतिः नमां भुशूद्ध्यादि महान्यास सहित पंचवक्रपूजा वगेरे जे जे विषयोनी अत्यावश्यकता छे ते साथे आज सुधीमां एक पण पुस्तक मुद्रित थई प्रख्या-तिमां आवेलुं नथी. ते संपूर्ण विषयोवाळुं पुस्तक मुद्रांकित याय तो सर्व ब्रह्मवर्गने यथाशास्त्र विधि प्रमाणे रुद्राभिषेक विगेरे अनुष्ठान करवामां अति उपकारक थई पडे ए प्रसिद्धकर्त्तानो उद्देश छे. एटलुंज नहीं पण मुख्य हेतु तो एज छे के मंत्रार्थ जाण्वाविना अनुष्ठान करवुं, ए अरण्य-रोदन जेवुं छे. अने ते जाणवामां भाष्य शिवाय बीजुं साधन नथी. तेथी भाष्य साथे जो आ अपूर्व पुस्तक प्रसिद्ध थाय तो तेना अर्थ जाणी अभिषेक विगेरे क्रियाओ करवा सुगम पडे जेथी ते कल्पवृक्ष प्रमाणे अभीष्ट मनोरथ सिद्ध थाय ए हेतु छे. कदाचित् एम शंका थाय के रुद्री मणी जवार्थीज पूर्णता छे, कई अर्थ जाणवानी अपेक्षा नथी तो तेना

खुलासा माटे संक्षिप्त श्रुति स्मृतिना वचनो अर्थ साये आ नीचे प्रदर्शित करवामां आव्या छे ते वांची तत्य जीज्ञासुओता मननुं समाधान यज्ञे.

रुद्र—हे रुद्र रुत् दुखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः स्वर्णं रुत् ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो नशन्हुःखमंगेन रोदयति रुद्रः इति ॥

इत्यादयो बह्व्यः व्युत्पत्तयः एवं कर्माङ्गत्वज्ञानहेतुत्वाभ्यां विषयि-
मिर्मुक्षुभिश्चावश्यमादरणीयोऽयं रुद्रः । वर्तते चास्य सर्वत्र पठन पाठन
प्रचारो । ' उक्त त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे भायेव पत्य उशती सुवासाः ' ॥

इत्यादिषु वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसोक्तेः—२ ' यद्गृहीतमविज्ञातं निग-
देनैव शब्दयेत् । जनश्राविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ' ॥
इत्यादिभिरनर्थज्ञस्य निन्दाश्रवणात्—॥ ३ ॥

' स्थाणुरस्यंमारहारः किलामूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्धम् ।
योऽर्यज्ञ इत् सकलं मद्रमश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ' ॥ इत्यादि-
भिरर्थानभिज्ञस्य स्थाणुत्वोक्त्या निन्दाया अर्थज्ञस्य च सकल कल्याण-
प्राप्तोरभिधानादर्थज्ञानमत्यावश्यकमेव । स्थाणुरिति दृष्टान्तः । छिन्नशाखं
शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते ॥ ४ ॥ केचित्तु अर्थमजानतोऽपि
यथावत्पाठमात्रेणैव कर्माङ्गत्वं सिद्धयतीति मन्यन्ते । स्वाध्यायोऽप्येतव्यः '
इत्यस्य अध्ययनाविषयेदाक्षर ग्रहणेनैव चरितार्थत्वम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं
कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । कर्मानुष्ठानं पाठमात्रेणैव भवतीति ॥ ५ ॥ तत्र सर्व
सम्मतम् । ' अनर्थज्ञाऽक्षकण्ठश्च पठेते पाठकाधमाः ' इत्यादिष्वनर्थ-
ज्ञस्य पाठकाधमत्वोक्तेरर्थज्ञानं । विना पाठमात्रमपि न सम्यक्तया मवितु-
हर्षति । यद्यपि कर्मानुष्ठानं केवलेन मन्त्रपाठेनैव सिद्ध्यति तथापि केवला-

दनुष्ठाना द्विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलाति शयमामनन्ति छन्दोगसः । (तेनोमौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेदयश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति) । अध्ययनं नामार्थज्ञानपूर्वकमक्षरग्रहणम् । तथा सत्यध्ययनविधेरर्थज्ञानपूर्वकमक्षरग्रहणेनैव चारितार्थ्यं भवेत् न केवलमक्षरग्रहणेनैव । ज्ञानहेतुत्वं त्वर्थज्ञानं विना न भवेदेव । आधुनिकानां तु सर्वेपामर्थज्ञानस्यावश्यकत्वे न कापि विप्रतिपत्तिः । तद्विसृष्टं कर्माङ्गत्वेऽप्यस्य रुद्राध्यायस्यार्थ्यं ग्रहणस्यावश्यकत्वम् ।

अर्थज्ञानसाधनानि तु निगमनिरुक्तव्याकरणादीनि सन्त्येव । परं तेष्वकृतबहुलपरिश्रमाणां भाष्यं विनार्थज्ञानं न सुलभमिति मत्वा अर्थं सभाष्यं रुद्री मुद्रापणे यत्न आरब्धः ॥

भावार्थ—कोई एक प्रत्यक्ष शब्दने देखे छे तो पण तेना अर्थने जाणतो नथी तेथी ते देखी शकतो नथी; तेमज शब्दने सांमळे छे तो पण ते सांमळी शकतो नथी अर्थात् जे शब्दना अर्थने जाणे छे ते शब्दने देखे छे, जेम पतिना माटे ईच्छा करनारी सुंदर वस्त्रवती स्त्री पोताना शरीरनी विवृति करे छे तेम वाणी अन्यने माटे पोताना स्वरूपनी विवृति करे छे, इत्यादि श्रुतिओमां वेदना अर्थ जाणनारनी प्रशंसा कहेली छे.

२. अर्थ जाण्याविना जे ग्रहण करीने (मणीने) पठन मात्रथी बोलाय छे ते ते अग्निविना शुष्ककाष्ठनी प्रमाणे केई पण प्रकाश करी शकतुं नथी. आ आदिबचनोथी अर्थ न जाणनारनी निंदा संमळाय छे. तेथी अर्थ जाणवानी आवश्यकता छे.

३. जे वेद मणीने अर्थ जाणतो नथी ते (बोजो वेहेनार) स्थाणु छे स्थाणु एटले जेनां डाळ कपायला एवा सुका झाडना मूळने स्थाणु

કેહેવાય છે જેને આપણી માપામાં થઈયું કહીએ છીએ એ સ્થાણ શબ્દ-નોજ અપભ્રંશ છે. આ દૃષ્ટાંતથી અર્થ જાણ્યા વિનાનું અધ્યયન નિરુપયોગી છે. આ ઉપરથી અર્થ ન જાણનારની નિંદા સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

જે અર્થ જાણનાર છે, તે સંપૂર્ણ કલ્યાણને મોગથે છે અને જ્ઞાનથી પાપનો નાશ કરી સ્વર્ગને પામે છે; આ ઉત્તર શ્રુતિથી અર્થ જાણનારની પ્રશંસા કરે છે તેથી અર્થ જ્ઞાનની અત્યાવશ્યકતા છે.

૪. કેટલાએક તો અર્થ ન જાણનારનું પણ યથાયોગ્ય પાઠ માત્ર-થીજ કર્મનું અજ્ઞત્વ સિદ્ધ થાય છે એમ માને છે કારણ કે સ્વાધ્યા-યોઽધ્યેતવ્યઃ એ ઉપરથી અધ્યયન વિધિનું વેદના અક્ષર ગ્રહણથીજ ચરિ-તાર્થપણું છે. પૂર્વકાંડ ના અર્થનું જ્ઞાન કર્માનુષ્ઠાનથી આશિષ્ટ છે. અને કર્મનું પાઠ અનુષ્ઠાન માત્રથીજ થાય છે (૧) પરંતુ તે સર્વને માન્ય નથી.

અર્થ ન જાણનાર ધીમે મળનાર વિગેરે છ પ્રકારના પાઠક (મળનાર) મે અધમ ગણેલા છે. તેથી અર્થજ્ઞાનવિના પઠન માત્ર પણ સારી રીતે ચર્ચ શકતું નથી. યદ્યપિ કર્માનુષ્ઠાન કેવલ મંત્ર પાઠથીજ સિદ્ધ થાય છે. તોપણ કેવલ અનુષ્ઠાન કરતાં વિદ્યાસહિત અનુષ્ઠાન કરવામાં ફલનું આધિક છે. એમ છંદોગો કેહેછે. યત્તી અધ્યયન શબ્દનો અર્થ, નામ તથા અર્થના જ્ઞાનપૂર્વક અક્ષરનું ગ્રહણ કરવું એ છે. આ ઉપરથી અર્થ જ્ઞાન-પૂર્વક અક્ષર ગ્રહણજ કરવાથી અધ્યયન વિધિનું ચરિતાર્થપણું છે. કેવલ અક્ષર ગ્રહણથી નથીજ અને અર્થ જ્ઞાનવિના જ્ઞાનનું હેતુ પાર પડતો નથી આધુનિક સર્વ દ્વિતાતિઓને તો અર્થ જ્ઞાનની આવશ્યકતામાં કોઈ પણ વિપ્રતિ પાતિ નથી.

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કર્માંગત્વપર્મા પણ આ રુદ્રના અર્થ ગ્રહણની આવશ્યકતા છે. અર્થ જ્ઞાનનાં સાધનો નિગમનિરુક્ત કાવ્ય-

रण आदि छेज परंतु तेषां बधारे परिश्रम नहि करेला ब्राह्मणोने माप्य विनां अर्थ ज्ञान सुलभ नथी एम मानी आ समाप्य रुद्री उपाववानो यत्न आरंभेल छे.

अने एने माटे उपनिषद् स्मृति, पुराण, आदिमां पण रुद्रना कल्प घणा कहा छे. के जेयी मोक्षधर्म पाप नाश द्रव्य तथा आरोग्य आयुष्य आदि फलोनी कर्मांतुसार नियमधी प्राप्ति थाय छे तेया केटलाक प्रयोग दिग्दर्शन माटे जणावीए छीए.

। तत्र जावालोपनिषदि । “ अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः । किं जप्येनै वा मृतत्वमश्नुत ” इति “ गृही ” ति “ स होवाच याज्ञवल्क्यः शत-रुद्रियेणे ” ति

भावार्थ—जावालोपनिषदमां-ब्रह्मचारीए याज्ञवल्क्यं ऋषिने प्रश्न कर्थो के, “ शुं जप्यायी मोक्ष प्राप्त थाय छे ? ” उत्तर—शतरुद्रियेणेति कैवल्योपनिषदि “ यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति स्वर्णस्तेयात्पू तो भवति सुरापानात्पूतो भवति ब्रह्महत्यातःपूतो भवति कृत्याकृत्यात्पूतो भवति तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवति अत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेदनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं फलमश्नुते इति । आह शतातपः

भावार्थ—कैवल्यउपनिषदमां पण एम कहेछे के रुद्राध्यायीपुरुषनां सर्व पापोनी निवृत्ति थाय छे ; तथा कैवल्य कहेतां मोक्षनी पण प्राप्ति थाय छे ए स्पष्ट जणाव्युं छे. शतातप ऋषि पण एज अर्धने जणावे छे.

“ स्तेयं कृत्वा गुरुदारांश्च गत्वा मद्यं पीत्वा ब्रह्महत्यां च घृत्वा । मस्यच्छत्रो मस्यशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापै ” रिति ।

भावार्थ—स्मृति—सवौगे मरम लेपन करी मरम शय्याने विपे निद्रा

करनारो रुद्राध्यायी पुरुष चौर्ष्य गुरु स्त्रीगमन तथा मद्यपान एवा महान पातकोने मस्म करे छे ॥

आह याज्ञवल्क्यः “सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जलेच्छितः । सहस्रशीर्षा जापी च मुच्यते सर्वे किल्बिषैः ॥

भावार्थ—याज्ञवल्क्य महर्षि एम कहे छे के जलमां उमो रही रुद्र-नो जप करे, सहस्रशीर्षानो जप करे तो मद्यपान तथा सुवर्ण चौर्ष्य आ-दि पातको दुर धायछे ।

रुद्रैकादशिनीं जपत्वा तदनैव विगुह्याति ” ति ॥

भावार्थ—रुद्रैकादशिनि करवापी महापातकी होय तो पण तत्का-ळ शुद्ध धायछे ।

आह शह्लः “सुवर्णस्तेनो रुद्राध्यायी मुच्यते ” इति । जानो भावार्थ स्पष्ट छे.

वायुप्रोक्त पुराणे “यश्च रुद्रान् जपेन्नित्यं ध्यायमानो महेश्वरम् । यश्च सागरपर्यन्तां सगैलवनकाननाम् । सर्वात्रात्मगुणोपेतां सुवृक्षजलशो-भिताम् । दद्यात्काष्ठनसंयुक्तां भूमिं चौपधिसंयुताम् । तस्मादप्यधिकंतस्य सकृद्रुद्रजपाद्भवेत् । ममभावं समुत्तज्य यस्तु रुद्रान् जपेत्सदा । स तेनैव च देहेन रुद्रः संजायते ध्रुवम् ॥

भावार्थ—जे पुरुष नित्य हृदयमां शिवजीतुं ध्यान करी रुद्र जप करे छे-तेने एक वार जपयाज सर्वे षड्विनां दान करतां पण शत गुणित पुण्यनो लाभ धाय छे

“चमकं नमकं चैव पौरुषसूक्तं तथैव च । नित्यं त्रयं प्रयुज्जानो ब्रह्मलोके महीयते ” ॥ तथा “चमकं नमकं होतृत्पुरुषसूक्तं जपेत्सदा । प्रविशेत्स महादेवं गृहं गृहपतिर्यथा ” ॥ तथा “मस्मदिग्धशरीरस्तु

मस्मशायी जितेन्द्रियः । सततं रुद्रजाप्योऽसौ परां मुक्तिमवाप्स्यति ॥
 रोगवान् पापवांश्चैव रुद्रं जप्त्वा जितेन्द्रियः । रोमात्पापाद्धिनिर्मुक्तो
 ह्यतुलं सुखमश्नुते ॥

आह शब्दन्व "रहासि उतानां महापातकानामपि शतरुद्रीयं
 प्रायश्चित्तमिति "

भावार्थ—शंख ऋषि एम कहे छे—गुप्त रीते करेला महा पातकोतुं
 शत रुद्री एज प्रायश्चित छे.

शतरुद्रा देवता अस्येति शतरुद्रीयमुच्यते शतरुद्राद्धश्चेति छप्रत्ययः ।
 अनयाच रुद्रोपनिषदा ब्रह्माविद्या प्रतिपाद्यते

भावार्थ—शत संख्याक रुद्र छे देवता जेनी एवी आ रुद्रोपनिषद
 कहेवाय छे कारण एमां ब्रह्म स्वरूपनुं निरुपण कर्युं छे.

ब्रह्मणश्च त्रीणिरूपाणि सन्ति । एकं कार्यरूपं सर्वोपादान तथा
 सर्वात्मकम् । इतरत्पुरुषाख्यं सृष्टिस्थितिसंहारनिमित्तं । नयमप्याविद्यक-
 मन्यत्परं रूपं निर्गुणं निरञ्जनं सत्यज्ञानानन्दलक्षणम् ।

भावार्थ—ब्रह्म स्वरूप त्रण प्रकारनुं छे एक तो सर्वात्मक कार्य
 स्वरूप, विश्वना सृष्टि स्थिति संहार करनारुं बीज पुरुषाख्य कारण
 स्वरूप, अने निर्गुण निरंजन सच्चिदानंद ए त्रीनुं रुद्रनुं मुख्य स्वरूप छे.

योननार

भगुलाल भाऊशांकर भट्ट,

अथ भूशुद्ध्यादि महान्यास सहित महादेव पंचवक्तृ पूजाप्रयोगः

‘अथ पूजाप्रयोगः’—आचम्य प्राणानायम्य ॥ ‘सुशान्तिर्भवतु’ ॥ मङ्गलाचरणम्—ॐ स्वस्ति नः॥ इन्द्रो बृहस्पतिर्वाङ्मस्तिनः—पूषा विश्ववेदाऽ । स्वस्ति नःस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिऽस्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । १ ॥ भद्रङ्गोभिर्दृष्टुवाँसस्तनूभिर्ह्यशे महि देवहितं व्यदार्यु— । २ ॥

‘अथ नमस्कार.’ श्रीमन्महागणाधिपतये नम । इष्टदेवताभ्यो नम । कुलदेवताभ्यो नम । ग्रामदेवताभ्यो नम । स्थानदेवताभ्यो नम । वास्तुदेवताभ्यो नम । वाणीहिरण्यगर्भाभ्या नम । श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्या नम । श्रीऽउमामहेश्वराभ्या नम । शचीपुरन्दराभ्या नम । मातापितृचरणकमलाभ्या नम । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नम । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नम । निर्विघ्नमस्तु ॥ सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णक । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिप ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो मालचन्द्रो गजानन द्वादशैतानि नामानि य पठेच्छृणुयादपि ॥ विद्यारम्भे विवाहे च प्रवशे निर्गमे तथा सग्रामे सङ्कटैश्चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥ शुक्लान्बरधर दशशिवर्णं चतुर्भुजं प्रसन्नवदन ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ अभीप्सितार्थसिद्धयर्थं पूजितो य सुरामुरै । सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नम ॥

‘ अथ भूशुद्ध्यादि प्रयोगाः ’

‘ भूतादिशुद्धिः ’ गमतापिन्याम्—देवो भूत्वा यजेदेवं
 तादेवो देवमर्चयेत् । देवार्चायोग्यताप्रोप्त्यै भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥ भूतशुद्धिं
 विधायैव प्राणस्यापनमाचरेत् । एवं प्राणान्प्रतिष्ठाप्य मातृकान्यासमा-
 चरेत् ॥ (भूतादिशुद्धिमाराध्य देवतायां कुर्यादिति साम्प्रदायः)
 ॥ अन्यच्च—भूशुद्धिः षोडशन्यासा नैव कार्याः सदा शुभैः । नृतनायां
 तथा मुर्तावयवा पर्ववासरे ॥

अथ ‘ भूशुद्ध्यादिप्रयोगाः ’ ‘ तत्रादौ भूशुद्धिः ’
 —आचमनम्—ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षर-
 मन्त्रस्य । प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता । विराट् छन्दः ।
 आचमने विनियोगः—ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ॐ
 नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वा-
 हा । ‘ हस्तप्रक्षालनम् ’—ॐ नमो भगवते रुद्राय । ‘ प्राणा-
 यामः ’ ॐ नमो भगवते रुद्राय ॐ नमो भगवते रुद्राय ।
 ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ ‘ सकल्पः ’—अद्यपूर्वाचारितएवं-
 गुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुति-
 स्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अशेषपापक्षयकामो धर्मार्थ-
 काममोक्षाणामन्यतमकामो वाऽहं श्रीअमुकदेवतापूजाह-
 त्वेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठाऽन्तर्मानृकावहिर्मानृकान्या-

श्रिताः । यद्देशे महतो महोस्तेन गृहामि त्वामहम्भि
 गृहामि त्वा महम् । २ ॥ इति भूयुद्धिः ॥

२८४. अथ 'भूयुद्धिः'—(मूलाधारात्समुत्थाप्य कु-
 ण्डलीं परदेवताम् । सुपुत्रामार्गमाश्रित्य ब्रह्मरन्ध्रगतां स्मरेत् ॥ जीवं ब्र-
 ह्मणि संयोज्य हंसमन्त्रेण साधकः ।) ॥ ॐ हं सः सोऽहम् ॥ 'मा-
 तृकोपसंहारः'—स च । 'क्ष' ल्यो—'ह' कारे । 'ह' ल्यः—
 'स' कारे । 'स' ल्यः—'प' कारे । 'प' ल्यः—'श' कारे ।
 । 'श' ल्यो—'व' कारे । (इत्यादि प्रकारेण अकारपर्यन्तं 'लयं'
 भावयित्वा ॥ अकारः सहस्राम्बुजे ब्रह्मरन्ध्रे परमात्मनि 'लयम्' गत
 इति भावयेत् ॥) तच्च—'भावनम्'—ॐ 'क्ष' कारम्—'ह'
 कारे उपसंहरामि । ॐ 'ह' कारम्—'स' कारे उप० । ॐ
 'स' कारम्—'प' कारे उप० । ॐ 'प' कारम्—'श' कारे
 उप० । ॐ 'श' कारम्—'व' कारे उप० । ॐ 'व' कारम्—
 'ल' कारे उप० । ॐ 'ल' कारम्—'र' कारे उप० । ॐ
 'र' कारम्—'य' कारे उप० । ॐ 'य' कारम्—'म' कारे
 उप० । ॐ 'म' कारम्—'भ' कारे उप० । ॐ 'भ' कारम्
 —'व' कारे उप० । ॐ 'व' कारम्—'फ' कारे उप० । ॐ
 'फ' कारम्—'प' कारे उप० । ॐ 'प' कारम्—'न' कारे
 उप० । ॐ 'न' कारम्—'ध' कारे उप० । ॐ 'ध' कारम्

—‘द’कारे उप० । ॐ ‘द’कारम्—‘ध’कारे उप० । ॐ
 ‘ध’कारम्—‘त’कारे उप० । ॐ ‘त’कारम्—‘ण’कारे
 उप० । ॐ ‘ण’कारम्—‘ढ’कारे उप० । ॐ ‘ढ’कारम्
 —‘ड’कारे उप० । ॐ ‘ड’कारम्—‘ठ’कारे उप० ।
 ॐ ‘ठ’कारम्—‘ट’कारे उप० । ॐ ‘ट’कारम्—‘अ’कारे
 उप० । ॐ ‘अ’कारम्—‘झ’कारे उप० । ॐ ‘झ’कारम्
 ‘ज’कारे उप० । ॐ ‘ज’कारम्—‘छ’कारे उप० । ॐ
 ‘छ’कारम्—‘च’कारे उप० । ॐ ‘च’कारम्—‘ड’कारे
 उप० । ॐ ‘ड’कारम्—‘घ’कारे उप० । ॐ ‘घ’कारम्
 ‘ग’कारे उप० । ॐ ‘ग’कारम्—‘ख’कारे उप० । ॐ
 ‘ख’कारम्—‘क’कारे उप० । ॐ ‘क’कारम्—‘अ’कारे
 उप० । ॐ ‘अ’कारम्—‘अं’कारे उप० । ॐ ‘अं’कारम्
 —‘औ’कारे उप० । ॐ ‘औ’कारम्—‘ओ’कारे उप० ।
 ॐ ‘ओ’कारम्—‘ऐ’कारे उप० । ॐ ‘ऐ’कारम्—‘ए’कारे
 उप० । ॐ ‘ए’कारम्—‘लृ’कारे उप० । ॐ ‘लृ’
 कारम्—‘लृ’कारे उप० । ॐ ‘लृ’कारम्—‘ऋ’कारे उप० ।
 ॐ ‘ऋ’कारम्—‘ऋ’कारे उप० । ॐ ‘ऋ’कारम्—‘ऊ’
 कारे उप० । ॐ ‘ऊ’कारम्—ॐ ‘उ’कारे उप० । ‘उ’कारम्
 —‘ई’कारे उप० । ॐ ‘ई’कारम्—‘इ’कारे उप० । ॐ
 ‘इ’कारम्—‘आ’कारे उप० । ॐ ‘आ’कारम्—‘अ’कारे

उप० । ॐ अकारः' (सहस्रदशम्युजाकारे ब्रह्मरन्ध्रे परमात्मनि
 गत इति भावयेत्) ॥ 'भूतांपसंहारः'—(पादादिजानुपर्यन्तं
 सुवचकम् ॥ लम्बीजात्र्यं स्वर्णवर्णं स्मरेदवनिमण्डलम् ॥
 चन्द्रार्धनिभं पद्मद्रुपाकृति । वै बीजयुक्तं श्वेतामं मै सोमं मण्डलं
 नामेद्द्विदशपर्यन्तं त्रिकोणं स्वस्तिकासनम् । रं बीजेन युतं रक्तं
 कमण्डलम् ॥ इदो भूमध्यपर्यन्तं वृत्तं पद्मविन्दुलाम्बितम् । यं
 भूत्रामं वायव्यं मण्डलं (नमस्वत्) स्मरेत् ॥ आब्रह्मरन्ध्रं भूम-
 स्वच्छं मनोहरम् । हं बीजयुक्तमाकाशमण्डलं च विचिन्तयेत् ॥
 भूतानि संचिन्त्य प्रत्येकं प्रविलापयेत् । भुवं जले जलं वद्वी वह्निं वायुं
 नमस्यमुम् ॥ विश्राप्य ॥ 'स्वमहद्भारे' महत्तत्त्वेप्यहंकृतम् । महान्तं प्रकृ-
 तौ मायामात्मनि प्रविलापयेत् ॥ शुद्धसच्चिन्मयो भूत्वा चिन्तयेत्पापपुरु-
 षम् । वामकुक्षिस्थितं लुण्णमद्दुष्टपरिमाणकम् ॥ विप्रहत्याशिरोयुक्तं कन-
 कस्तेयबाहुकम् मदिरापानहृदयं गुरुतल्पकटीयुतम् ॥ तत्संयोगिपदद्वन्द्व-
 मुपपातकरोमकम् । खड्गचर्मधरं दुष्टमधोवक्रं च दुःसहम् ॥ वायुबीजं
 स्मरन्वायुं सम्पूर्णं विशोपयेत् यथा—यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ
 यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, (इति षोडश, (१६) वारं
 जापित्वा ॥ वह्निबीजं (स्मरन्नित्यं निर्देहेत्पापपुरुषम्) । रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
 रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
 रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
 रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
 रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
 रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ,
 (इति चतुःषष्टि (६४) वारं
 जापित्वा) ॥ वायुबीजेन (तद्रक्षां नहिर्निष्कास्य यत्नतः) । यँ, यँ, यँ

पै, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ,
 पै, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, (इति द्वात्रिं-
 शद्वारं (३२) जपित्वा) ॥ सुधात्रीजेन (देहोत्थं मस्यसंज्ञावपेत्सुधीः
 वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, वै, (इति
 षोडश (१६) वारं जपित्वा) ॥ भूबीजेन (घनीकृत्य मस्य तत्कनकाण्डवत्)
 लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ,
 लँ, (इति षोडश (१६) वारं जपित्वा ॥ विशुद्धमृकुराकारं ब्रह्मरन्ध्रगतं
 स्मरेत्) ॥ आकाशादीनि भूतानि पुनरुत्पादयेत्ततः । अखण्डं
 ब्रह्म तस्मात्स्यात्प्रेरकः पुरुषस्तथा ॥ प्रकृतेर्महदाकारस्ततोऽहं
 त्रिगुणात्मकः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।
 आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अभ्यः पृथिवी ।
 पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्देतः । रेतसः
 पुरुषः । स वा ऽएष पुरुषोऽन्नरसमयः । हँ सः सोऽहम् ।
 कुण्डली जीवमादाय परसङ्गात्सुधाग्रधीम् । संस्थाप्य हृदया-
 म्भोजे मूलाधारगतं स्मरेत् ॥ इति भूतशुद्धिः ॥

अथ ' प्राणप्रतिष्ठाः ' अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ।
 ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामानि छंदांसि जग-
 त्सृष्टिः प्राणशक्तिर्देवता । आँ बीजम् । हीँ शक्तिः ।
 क्राँ कीलकम् । प्राणप्रतिष्ठापेन विनियोगः—ॐ ब्रह्म-

विष्णुमहेश्वरऋषिभ्यो नमः शिरसि । ऋग्यजुःसामञ्ज-
 दोभ्यो नमः मुखे । जगत्सृष्ट्यै प्राणशक्त्यै नमः—
 हृदये । आँम् बीजाय नमः लिङ्गे । हीं शक्त्ये नमः
 पादयोः । क्रौं कीलकाय नमः सर्वाङ्गेषु । एवं न्यासंकृत्वा
 । ॐ अँ, कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, आँ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशा-
 त्मने अङ्गुष्ठाम्यां—नमः । ॐ इँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ.
 ईँ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाऽत्मने तर्जनीभ्यां—नमः । ॐ
 उँ, टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, ऊँ—त्वक्चक्षुश्रोत्राजिह्वाघ्राणाऽत्मने
 मध्यमाभ्यां नमः । ॐ एँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, ऐँ वा-
 क्पाणिपादपायूपस्थात्मने अनामिकाभ्यां नमः । ॐ औ,
 षँ, फँ, बँ, भँ, मँ, औ—वचनादानगतिविसर्गानन्दाऽत्मने
 कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ अँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ,
 क्षँ, अः मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तज्ञानाऽत्मने करतलकरपृष्ठा-
 म्यां—नमः । एवं हृदयादि । (नामेरारभ्य पादान्तम् । 'आँ'
 इति) पाशबीजम् । (हृदयादारभ्य नाभ्यन्तं 'हीं' इति) शक्ति-
 बीजम् । (मस्तकादारभ्य हृदयान्तम् 'क्रौं' इति) अङ्कुशबीजम्
 न्यसेत् ॥ अथ ' ध्यानम् ' रक्ताम्भोधिस्थपोतोद्धसदरुणसरो-
 जाधिरूढा कराब्जैः पाशं क्रोदण्डमिश्रुद्भवमथ गुणमप्यङ्कशं
 पञ्चवाणात् । विभ्राणासृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवशो-

रुहाद्या देवी वालार्कवर्णा भवतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा
नः ॥ शिरसि तथा हृदि करं दत्त्वा) ॥ ॐ आँ, ँहीँ, कौँ, यँ,
रँ, लँ, वँ, शँ, पँ, सँ, हँ, सः—सोऽहम् प्राणा इह प्राणाः
ॐ आँ, ँहीँ, कौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, पँ, सँ, हँ, सः—
जीव इह स्थितः । ॐ आँ, ँहीँ, कौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, सँ,
हँ, सः—सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पा-
णिपादपायूस्थानीहैवागस्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । ॐ,
ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ,
ॐ, ॐ (इति प्रणवस्य पञ्चदशावृत्तीः (१९) कृत्वा) अनेन मम
देहस्य पञ्चदशशंस्काराःसम्पद्यन्ताम् । (इत्युक्त्वा पश्चात् ' ॐ
नमो भगवते रुद्राय' इति त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा ॥ यथा पर्वतधातूनां
दोषान्दहति पावकः । एवमन्तर्गतं पापं प्राणायामेन दहते ॥) इति
प्राणप्रतिष्ठा ॥

‘ अथान्तर्मातृकान्यासः ’ अस्य श्रीअन्तर्मातृकाम-
न्त्रस्य । ब्रह्मा ऋषिः । मातृका सरस्वती देवता । गायत्री
छन्दः । हलो बीजानि । स्वराः शक्तयः । ‘ षँ ’ कीलकं मातृ-
कान्यासजपे विनियोगः अं ब्रह्मऋषवे नमः आँ शिरसि
। इं गायत्रीछन्दसे नमः ई वदने । उं मातृकासरस्व-
तीदेवतायै नमः ऊं हृदये । एं हलेभ्यो बीजेभ्यो नमः

—ऐं गुह्ये । औं स्वरशक्तिम्यो नमः । औं पादयोः ।

अं, क्षं—कीलकाय नमः—अः—सर्वाङ्गेषु । इति मातृ-
काकृष्यादिन्यासः ॥ ॐ अँ, कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, आम्—
अङ्गुष्ठान्यां—नमः । ॐ ईँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, ईँ—
तर्जनीन्यां—नमः । ॐ ऐँ, टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, ऊँ—
मध्यमान्यां नमः । ॐ ऐँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, ऐँ—अना-
मिकान्यां—नमः । ॐ ओँ, पँ, फँ, बँ, मँ, मँ, औँ—
कनिष्ठिकाभ्यां—नमः । ॐ अँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ,

अः करतलकरपृष्ठान्यां—नमः । एवं हृदयादि ॥ अथ
ध्यानम् पञ्चशक्तिपिभिर्विभज्य मुखदोर्हृत्पद्मवक्षस्थलां
भास्वन्मौलिनिवद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम् । मुद्रामक्ष-
गुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च हस्ताम्बुजैर्विभ्राणां विशदप्रभां
त्रिनयनां वाग्देवतानाश्रये । (ततो दक्षिणकनिष्ठिकायाः आद्यं
पर्वारभ्य वामाङ्गुष्ठान्यपर्वपर्यन्तं पोटशसु पर्वसु षोडश स्वरान्विन्यस्य
वामतर्जनीमारभ्य दक्षिणतर्जन्वन्नमहुल्यग्रेषु चतुरश्रदुरो वर्णान् क्रमेण-
कादि सान्त्वान्विन्यस्याङ्गुष्ठयोः "हलौ" सर्वाङ्गुल्यग्रेषु संकारं विन्यसेत्) ।
यथा—ॐ अँ, आँ, ईँ, ईँ, उँ, ऊँ, ऋँ, ॠँ, ऌँ, ॡँ, एँ, ऐँ,
ओँ, औँ, अं, अः । कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, । चँ, छँ, जँ, झँ,
ञँ, । टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, । तँ थँ, दँ, धँ, नँ, । पँ, फँ, बँ, भँ,
मँ, । यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ ङँ, क्षँ ॥ (इत्युक्त्वा पुनः

पूर्वोक्तं मातृकान्यासं कुर्यात्) ॥ ॐ अं, आं, इं, ईं, उं, ऊं, ऋं,
 ॠं, ऌं, ॡं, एं, ऐ, ओ, औ, अं, अः—इति षोडशपत्रके—कण्ठे । ॐ कं, खं, गं, घं ङं, चं, छं, जं झं ञं,
 टं, ठं—इति द्वादशपत्रके—हृदि । ॐ ढं, ढं, णं, तं, थं,
 दं, धं, नं, पं, फं,—इति दशपत्रके—नाभौ । ॐ वं, मं,
 भं, यं, रं, लं—इति षट्पत्रके—लिङ्गे । ॐ वं, शं, षं,
 सं,—इति चतुष्पत्रके—गुदे । ॐ हं, क्षं—द्विपत्रके—
 भ्रुवोर्मध्ये ॥ ‘अथ ध्यानम्’—आधारे लिङ्गनाभौ प्रकटि-
 तहृदये तालुमूले ललाटे द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले
 द्वादशार्धे चतुष्के । वासान्ते बालमध्ये ड-फ-क-ठसहिते
 कण्ठदेशे स्वराणां हं, क्षं,—तत्त्वार्थयुक्तं सकलदलगतं
 वर्णरूपं नमामि ॥ १ ॥ इति अन्तर्मातृकाः ॥

अथ ‘बहिर्मातृकाः’—ॐ अं नमः—केशान्ते ।
 आं—नमः—मुखे । ॐ इं नमः—दक्षिणनेत्रे । ॐ ईं
 नमः—वामनेत्रे । ॐ उं नमः—दक्षिणकर्णे । ॐ ऊं
 नमः—वामकर्णे । ॐ ऋं नमः—दक्षिणनासापुटे । ॐ
 ॠं नमः—वामनासापुटे । ॐ ऌं नमः—दक्षिणगण्डे । ॐ
 ॡं नमः—वामगण्डे । ॐ एं नमः—ऊर्ध्वोष्ठे । ॐ ऐ-
 नमः—अधरोष्ठे । ॐ ओ नमः—ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तौ । ॐ औ

जठरे । ॐ ॐ जीवात्मने नमः—नाभ्यादि हृदयान्तम् ।
 ॐ ॐ परमात्मने नमः—हृदयादि मस्तकान्तम् । ॐ छन्दः-
 पुरुषाय नमः शिरसि ॥ इति बहिर्मातृकाः ॥ ' अर्पणम्'—
 अनेन यथाशक्त्या कृतेन भुञ्जिभूतञ्जिप्राणपतिष्टान्तर्मातृ-
 काबहिर्मातृकान्यासाख्यकर्मणा अमुक कर्माद्भदेवतास्वरूपी
 परमेश्वर प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति
 भुञ्जिभूतञ्जिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकाबहिर्मातृकाप्रयोगः ॥

महा न्यासः

अथ महा न्यास प्रयोगः—आचम्य प्राणानाचम्य ।

सङ्कल्पः—अद्य पूर्वं चरित एवं गुण विशेषण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुति स्मृति पुराणोक्त फल प्राप्त्यर्थं ममुक् क्रमात्त्वेन महान्यासान् करिष्ये ॥

प्रथमं छंदः पुरुष न्यासः—ॐ तिर्यक् विलाय चम-
सायोर्ध्वबुध्नाय छंदः पुरुषाय नम इति शिरसि ॥ ॐ
गोतम भरद्वाजाभ्यां नम इति नेत्रयोः ॥ ॐ विश्वामित्र-
जमदग्निभ्या नम इति मंत्रा वृत्त्या श्रोत्रयोः ॥ ॐ वसिष्ठ
कश्यपाभ्यां नमः इति नासा पुटद्वयोः ॥ ॐ अत्रये नम
इति घात्रि ॥ ॐ गायत्र्ये छंदसे नमः ॐ अग्नये नम इति
शिरसि ॥ ॐ उष्णिहे छंदसे नमः ॐ सवित्रे नमः इति
श्रीवायां ॥ ॐ बृहत्यै छंदसे नम ॐ बृहस्पतये नमः
इत्यनूके अनूकः पृष्टवंशः ॥ ॐ बृहद्रथंतराभ्यां नमः ॐ
घावा पृथिवीभ्यां नम इति दक्षिण बाहौ । एव मेव पुन-
र्वाप बाहौ ॥ ॐ त्रिष्टुभे छंदसे नमः ॐ इन्द्राय नम इति
मध्ये मध्य मुदरं ॥ ॐ जगत्यै छंदसे नमः ॐ आदित्याय नम

इति मंत्रावृत्या श्रोण्योः ॥ ॐ अति छंदसे नमः ॐ
 पतये नम इति लिंगे ॥ ॐ यज्ञायज्ञियाय छंदसे
 ॐ वैश्वानराय नम इति गुदे ॥ ॐ अनुष्टुभे
 नमः ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति मंत्रा वृत्या ऊर्वोः ॥
 ॐ पंचयै छंदसे नमः ॐ मरु द्भ्यो नम इति मंत्रा वृत्या
 जान्वोः ॥ ॐ द्विपदायै छंदसे नमः ॐ विष्णवे नमः इति
 मंत्रा वृत्या पादयोः ॥ ॐ विछंदसे नमः ॐ वायवे नम
 इति प्राणेषु प्राण वायोः संचार स्थानं नासिका प्राण
 शब्देनोच्यते ॥ ॐ न्यूना क्षराय छंदसे नमः ॐ अद्भ्यो
 नम इति हस्तद्वय विपर्यासेन मस्तकादि पादां तं सर्वांगेषु ॥
 इति सर्वानुक्रम सूत्र विहित छंदः पुरुष न्यासः ॥

मनोज्ञतिरिति मन्त्रस्य । आंगिरस बृहस्पतिर्ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
 विश्वेदेवा देवता । हृदय न्यासे जपे विधि योगः—मनो ज्ञतिर्जुपता-
 माज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञं समिमं द-
 धातु ॥ विश्वे देवास्त इह माद्वयन्तामोऽ—प्रतिष्ठ । १ ॥
 ॐ हृदयाय नमः ॥ अर्षोध्यग्निरिति मन्त्रस्य । बुधगविष्टिर ऋषिः ।
 त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निदेवता । शिरोन्यासे विनियोगः—अर्षोध्यग्निः
 समिधा जनानां प्रति घेनुभिवायतीमुपासम् । यद्वा इय प्रव-
 धाम्जिर्हानाः प्र भानर्यः सिस्रते नाकमर्छ । २ ॥ ॐ

शिरसे स्वाहा ॥ मूर्धानमिति मन्त्रस्य । मग्धाङ्ग ऋषिः । त्रिष्टुप्
 छन्दः । वैश्वानरो देवता । शिखान्यासे विनियोगः—ॐ मूर्धानं
 दिवोऽअरतिं पृथिव्यां वैश्वानरस्मृतऽआ जातमग्निम् । कविः
 सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । ३ ॥
 ॐ शिखायै वषट् ॥ मर्माणित इति मन्त्रस्य । अप्रतिरश् ऋषिः
 त्रिष्टुप् छन्दः । मर्माणि देवता । कवच न्यासे विनियोगः—
 ॐ मर्माणि ते वर्मणा छाद्यामि सोमस्त्वा राजा मृते ना नु
 वस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा
 मन्दन्तु । ४ ॥ ॐ कवचाय हुम् ॥ विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रस्य । वि-
 श्वकर्मा भौवन ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वकर्मा देवता । नेत्रन्यासे
 विनियोगः— ॐ विश्वतश्चक्षुस्त विश्वतोमुखो विश्वतो वाहु-
 र्त विश्वतस्पात् । सं वाहुभ्यां धर्मति सं पतत्रै र्धात्रा भूर्मा
 जनयन्देव एकः । ५ ॥ ॐ नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ मानस्तोके इति
 मन्त्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । जगती छन्दः । एकरुद्रो देवता । अस्त्रन्यासे
 विनियोगः— ॐ मानस्तोके तनेये मा नु आयुषि मा नो
 गोषु मा नोऽअश्वेषु रीरिपः । मा नो घोरान् रुद्र भाभिर्नो घ-
 षीर्हविष्मन्तः सदमित्वां हवामहे । ६ ॥ ॐ अस्त्राय फट् ॥
 याते रुद्र इति मन्त्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । एक रुद्रो
 देवता । शिखान्यासे विनियोगः— ॐ या ते रुद्र शिखा तनूर
 घोरार्पापकाशिनी । तया नस्तन्वा शंतमया गिरिक्षन्ताभि-

चाकिशीहि । १ ॥ ॐ शिखायां ॥ अस्मिन्महनि इति

परमेष्ठी ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । बहवो रुद्रो देवताः । शिरो
विनियोगः— ॐ अस्मिन्महत्स्युर्णवेन्तरिक्षे भवां अधि ।

सहस्रयोजनेवधन्वानितंमसि । २ ॥ ॐ शिरसि ॥

ते तिमंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । बहवो रुद्रो देवता ।
न्यासे विनियोगः—असङ्ख्यातासहस्राणि

म्याम् ॥ तेषां सहस्रयोजनेवधन्वा नितंमसि । ३ ॥

ललाटे ॥ व्यम्बकमित्यनयोः क्रमेण वसिष्ठप्रजापती ऋषिः । अनुष्टुप्
छन्दः । रुद्रो देवता । नेत्रन्यासे विनियोगः— ॐ व्यम्बकं व्य-

जामहे सुगन्धिर्मुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनामृषो-
र्मुक्षीयमामृतात् ॥ व्यम्बकं व्यजामहे सुगन्धिर्मुष्टिवेर्द्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनादितोर्मुक्षीय मामुतं । ४ ॥ ॐ नेत्रा-
भ्यां ॥ मानस्तोके इति मंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । जगती छन्दः । एकरुद्रो

देवता । नासिकाग्यासे विनियोगः—मानस्तोके तनयेमान्ऽआ-
युषिमानो गोपुमानोअश्वेपुरीरियइ । मानो वीराशुद्रभाभिर्नो
धधीर्ह विष्मन्तुर्इसद्व मित्राहवांमहे । ५ ॥ ॐ नासिकायां ॥

अवतत्येति मंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । एकं रुद्रो देवता ।
मुखग्यासे विनियोगः— ॐ अवतत्य धनुश्चसहस्राक्षशतेषुधे।

निशीर्ष्यैश ह्यानाम्मुखो शिवोर्न सु मनीभव । ६ ॥

ॐ मुखे ॥ नीलप्रभा इति ह्योः । परमेष्ठी ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः ।

हवी रुद्रा देवता । कंठन्यासे विनियोगः--ॐ नीलग्रीवाः
 शतिकण्ठा दिवकरुद्राऽऽपदिश्रताः । तेषां सहस्रयोजने
 ध्रुवनिमित्तमसि । ७ ॥ ॐ नीलग्रीवाः शिति कंठाः
 शर्वा अधःक्षमाचराः ॥ तेषां सहस्रयोजने ध्रुवनिमित्तमसि
 । ८ ॥ कंठे ॥ नमस्त आयुषायेति मंत्रस्य । परमेष्ठीऋषिः । अनु-
 ष्टुप छंदः एको रुद्रो देवता । प्रकोटन्यासे विनियोगः--ॐ
 नमस्तेऽआयुषायानितायधृष्णवे । उभाभ्यां मुतते नमो
 बाहुभ्यान्तवधृष्णवे । ९ ॥ ॐ प्रकोटयोः ॥ मणिवंधा-
 दूर्ध्वकूर्परादधो भागः प्रकोटः ॥ येतीर्थानीति मंत्रस्य । परमेष्ठी
 ऋषिः । अनुष्टुप छंदः । बहवोरुद्रा देवता । इस्तन्यासे विनियोगः--
 ॐ येतीर्था निप्रचरन्ति सूकार्हस्तानिपुष्णि- । तेषां
 सहस्रयोजने ध्रुवनिमित्तमसि ॥ १० ॥ ॐ हस्तयोः ॥
 नमोनःकिरिकेभ्य इति मंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । सामोष्णिक्, यजु-
 ष्णिक्, जगती छंदांसि बहवो रुद्रा देवता । हृदयन्यासे विनियोगः--
 ॐ नमोऽयः किरिकेभ्यो देवानाहृदयेभ्यो नमो विचित्र-
 त्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो नमःऽआनिर्हतेभ्यः । ११ ॥
 ॐ हृदये ॥ नमो हिरण्यबाहवस्य परमेष्ठीऋषिः । अत्रैकादशा-
 क्षराणां यजुस्त्रिष्टुप अष्टाक्षराणां यजुरनुष्टुपद्दशा क्षरस्य यजुः पंक्तिः ।
 हिरण्यबाह्वाद्यां मंत्रवर्णा वगना उभयतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवता ।
 नामिन्यासे विनियोगः--ॐ नमो हिरण्य बाहवे सेनाभ्येदिशाः

पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यश्च पशुनाम्पतये
 नमः शृष्टिपञ्चराय त्रिपीमते पथीनाम्पतये नमो
 हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानाम्पतये नमः । १२ ॥ ॐ
 इमा रुद्रायेति मंत्रस्य । कुत्स ऋषिः । जगती छंदः । एक, रुद्रो, दे-
 वता न्यासे विनियोगः—ॐ इमा रुद्राय तव सैकपर्दिने क्षयद्वी-
 रायप्प्रभरामहेमतीः ॥ यथाशमसं द्विपदेचतुःस्पदे विश्वम्पु-
 ष्ठग्रामेऽभस्मिर्ब्रह्मातुरम् । १३ ॥ ॐ गुह्ये ॥ मानोमहान्मिति
 मंत्रस्य कुत्स ऋषिः । जगती छंदः । एक रुद्रो देवता । उरु न्यासे
 विनियोगः—मानो महान्तं मुतमानोऽश्वर्भं कम्पाऽउक्षन्तं
 मुतमानंऽउक्षितम् ॥ मानो बधीडं पिनरम्भोत मातरम्मानं-
 प्रियास्तन्वो रुद्रगीरिपट । १४ ॥ ॐ उर्वोः ॥ एषो इति जातु-
 मंत्रस्य । प्रजापति ऋषिः । सामपंक्तिर्युक्त्वैगर्षा छंदासि । रुद्रो देवता ।
 जातुन्यासे विनियोगः—ॐ एषते रुद्र भागः सह स्वस्त्राम्बिकया
 तं जुपस्व स्वाहै पते रुद्र भाग अस्तुस्ते पशुः । १५ ॥ ॐ
 जान्वोः ॥ अवरुद्रमिति मंत्रस्य । प्रजापति ऋषिः । पंक्तिश्छंदः । रुद्रो
 देवता । जंवन्यासे विनियोगः—ॐ अथ रुद्रभदीमहावदेवं श्वम्ब-
 कम् ॥ यथानोत्रस्यैसुस्कर चथानः श्रेयं नुस्कर चथो नो व्यवसा-
 ययात् । १६ ॥ ॐ जंघयोः । जातु गुल्फयो रंतरालंजंथा ॥ अध्व-
 नीचदिति मंत्रस्य । परमंष्टी ऋषिः । पंक्तिश्छंदाः । एक रुद्रो देवता ।
 कवच न्यासे विनियोगः—ॐ अक्षयत्रोचदधिवक्तः प्रथमो दैव्योभि-

विग्बंधः इति शिखाद्यत्नातो विग्बंध सहित एकोन वंशति विधौ

अथ दशाक्षर मंत्रस्य । प्रजापति ऋषिः । विराट् छंदः ।
 देवता । न्यासे विनियोगः—ॐ नमो मूर्धनि । ॐ नं नमः
 खायां ॐ मों नमो ललाटे । ॐ भं नमो मुखे । ॐ गं
 कंठे । ॐ वं नमः हृदये । ॐ ते नमः दक्षिणहस्ते । ॐ
 नमः वाम हस्ते । ॐ द्रां नमः नाभौ । ॐ यं नमः पादयोः ॥
 इति दशाक्षर मंत्र न्यासस्तृतीयः ॥ ततः संपुटरूपः सच मुक्तिं
 जलिना प्रांच्यादि दिक्षुवक्ष्यमाण मंत्रैः कार्यः ॥ तद्यथा त्रातार मित्रस्य ।
 गर्ग ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । संपुटी करणे विनियोगः—
 ॐ त्रातार मिन्द्रंम वि तार मिन्द्रं हवे हवे सुहवद शर
 मिन्द्रम् । ह्यामि शक्रं पुरुहूत मिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा
 धात्विन्द्रः ॥ १ ॥ ॐ प्राच्यां ॥ त्वन्नो अग्ने इति मंत्रस्य । हिर
 ण्यस्तूप अंगिरस ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । अग्निदेवता । संपुटी० आग्नेयां—
 ॐ त्वन्नोऽग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च चन्ध ।
 त्राता तोकस्य तनेये गवा म स्य नि मेषद रक्ष माण स्तव
 वृते ॥ २ ॥ ॐ आग्नेयां ॥ सुगन्तु पंथामित्यस्य प्रजापतिऋषिः ।
 त्रिष्टुप् छंदः वैवस्वतोदेवता संपुटीकरणे विनियोगः—सुगंनुपंथाप्रदि
 शंनएहिज्योतिष्मध्येह्यजरन आयुः । अपैतुमृत्युरमृतंमआगाद्वै
 वस्वतो नो अभयं कृणोतु ॥ ३ ॥ दक्षिणस्यां ॥ ३ ॥ ॐ असु
 न्वंतमिति मंत्रस्य । प्रजापति ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । निरृतिदेवता

संपुटीकरणे विनियोगः—ॐ असुन्वन्त मयजमानमिच्छ स्तेनस्ये
स्यामन्विहि तस्करस्य । अन्यमस्मदिच्छ सा तडइत्या नमो
देवि निर्ऋते तुम्यमस्तु ॥४॥ ॐ इति नैर्ऋत्यां॥४॥ तच्चा यापिति
मंत्रस्य । शुनः शेष ऋषिः । त्रिष्टुपछंदः । वरुणो देवता । संपुटी करणे
विनियोगः—ॐ तच्चा यामि ब्रह्मणा बन्दमान स्तदाशास्ते
यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशःसमान
आयुःप्रमोषीः॥५॥ ॐ इति पश्चिमायां ॥५॥ आनोनि युद्धिरित्यस्य ।
वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुपछंदः वायुदेवता । ॐ संपुटी करणे विनियोगः—
ॐ आनो निद्युद्धिः शतिनी भिरध्वरः सहस्त्रिणीभिरु पया-
हि यज्ञम् ॥ वार्योऽ अस्मिन्त्सर्वने मादयस्व यूयं पात स्व-
स्तिभि सदा नः॥६॥ ॐ इति वायव्यां॥६॥ ॐ वयः सोमेत्यस्य ।
बंघुऋषिः । यायत्री छंदः सोमो देवता । संपुटी करणे विनियोगः—
ॐ वयः सोम व्रते तव मनस्तनू पुविर्भ्रतड ॥ प्रजावन्तड
सचेमहि॥७॥ ॐ इति उत्तर स्यां॥७॥ तमीशान मित्यस्य । गीतम
ऋषिः । जगती छंदः । इशानो देवता । संपुटी करणे विनियोगः—
ॐ तमीशानं जगतस्त स्युपस्पतिं धियंजिन्वमवसे हू महे
वयम् । पूषा नो यथा वेद सामसं दृधे रक्षिता पायुरद्वधः
स्वस्तये ॥८॥ ॐ इत्यै शान्यां ॥८॥ ॐ अस्मे रुद्रा इति मंत्रस्य ।
प्रगाय ऋषिः । त्रिष्टुप छंदः । ब्रह्मादेवता । संपुटी करणे विनियोगः—
ॐ अस्मे रुद्रामेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोष्याः ॥

यः शकः सति स्तुवते धार्मिं पुञ्ज इन्द्र ज्येष्ठा अस्मां ऽर्चन्तु
 देवाः ॥ ९ ॥ ॐ ऊर्ध्वायां ॥ ९ ॥ स्योना पृथिवीति मंत्रस्य । मेधा
 तिथि ऋषिः । गायत्री छंदः । अनंतो देवता । संपुटी करणे विनियोगः—
 ॐ स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छानः शर्म
 सप्रथाः ॥ १० ॥ इत्यधः ॥ १० ॥ पुन स्नातार मिद्रिः प्र्यादि
 भिमैत्रैर्ऋष्यादिस्मरण पूर्वकंदिग्वि दिक्षुइंद्रायनमइत्येव, मि-
 द्रादीन्प्रणमेत् इतिसंपुटाख्यश्चतुर्थः—जजाप्रतप्यतिपद्
 संकल्पऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः । मनोदेवता । हृदयन्यासे विनियोगः—ॐ यज्जा-
 प्रतेतिपट्ऋचांते हृदयायनमइति मुष्टी विनिर्गतांगुष्टौ संयुक्तौ
 कृत्वाहृदयेन्यसेत् ॥१॥ सहस्रशीर्षेतिषोडशर्षस्य पुरुषसूक्तस्यनारायण
 ऋषिः । आद्यानांपंचदशानांअनुष्टुप्पञ्चमयज्ञमित्यस्य त्रिष्टुप्पूजगद्दीर्घपुरुषो
 देवता । शिरोन्यासेविः—ॐ सहस्रशीर्षा इतिषोडशऋचांतेशिरसे
 स्वाहेतिमुष्टी निर्गतां गुष्टौसंयुक्तौ न्यस्ततर्जनी कौकृत्वाशिरसि
 न्यसेत् ॥२॥ अद्म्यः संभृतइति पट्ऋचस्योत्तर नारायणस्य नारायणपुरुष
 ऋषिः । आद्यानां तिमृणात्रिष्टुप्चतुर्थं पंचमथोर अनुष्टुपपष्ठस्य त्रिष्टुप्आदि-
 त्योदेवता । शिखान्यांसेविः—ॐ अद्म्यः संभृतइतिपट्ऋचांतेशिखायै
 षपट् इतिमुष्टिपुटौ करौ कृत्वाऽगुष्टावधः कृत्वात्रे कनिष्ठे
 चोर्ध्वतेः कृत्वा शिखायांन्यसेत् ॥ ३ ॥ आशुः शिशान इति
 द्वादशानां अप्रतिरथऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः । इंद्रो देवता । कवचन्यासे वि०—
 ॐ आशुः शिशानं इति द्वादशऋचांते कवचायहुम् इत्यं

गुप्तौ प्रसक्ततर्जन्यौ च त्रिकोण वत्कृत्वा मूर्ध्नि पश्चान्मुखं
 कृत्वो भयपार्श्वतः करौ हृदंतं नयन् कवचं न्यसेत् ॥ ४ ॥
 विभ्राडित्यस्य सौर्यऋषिः जगतीछन्दः । सूर्योदेवता उदुत्यमितिप्रस्कण्वऋषिः
 गायत्रीछन्दः सूर्योदेवता येनापावकेत्यस्य प्रस्कण्वऋषिः गायत्रीछन्दः सूर्यो-
 देवता दैव्यावध्वर्युइत्यस्य प्रस्कण्वऋषिः गायत्रीछन्दः सूर्योदेवता तंप्रत्न-
 धेत्यस्य अवत्सारः कश्यपऋषिः जगतीछन्दः सूर्योदेवता अयंवेनइत्यस्य
 वेनऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्योदेवता चित्रं देवानामित्यस्य कुत्सांगिरस-
 ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्योदेवता आनइत्यस्य जगत्स्यऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः
 सूर्योदेवता यदशेत्यस्य श्रुतकक्षसुकक्षावृषी गायत्रीछन्दः सूर्योदेवता तर-
 ङोरित्यस्य प्रस्कण्वऋषिः गायत्रीछन्दः सूर्योदेवता तत्सूर्यस्येत्यस्य कुत्सऋ-
 षेः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्योदेवता तन्मित्रं स्येत्यस्य कुत्सऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः सू-
 र्योदेवता बणमहानित्यस्य जमदग्निऋषिः बृहतीछन्दः सूर्योदेवता बृह्मर्येत्य-
 स्य जमदग्निऋषिः सतोबृहतीछन्दः सूर्योदेवता श्रायंतइवेत्यस्य च मेधऋषिः
 बृहतीछन्दः सूर्योदेवता अद्यादेवा इत्यस्य कुत्सऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्योदेव-
 ता आकृष्णेनेत्यस्य हिरण्यस्तूपआंगिरसऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः सूर्योदेवता
 सर्वासांनेत्रन्यासेविनियोगः— ॐ विभ्राट् बृहत्पिबत्विति सप्तदं-
 शऋचांतेनेत्रत्रयायत्रौपट् इति नेत्रोन्मुखं हस्तं कृत्वा प्रसक्त
 मंगुष्टं कनिष्ठिकां च कृत्वा मध्यमां किञ्चित्प्रसार्य इतरां-
 गुली नमयन् नेत्रेपुन्यसेत् ॥ ५ ॥ नमस्त इत्यादि षोडशर्चस्य
 शतरुद्रियस्य परमेष्ठीऋषिः नमस्त इत्यस्य गायत्री जातइतितिसृणां
 अनुष्टुप्अध्यवोचदिति त्रयाणांपंक्तिः नमोस्तिवति सप्तानां अनुष्टुप्
 मानोमहांत मितिद्वयोः कुत्सः जगती० सर्वासां एक रुद्रो देवता अस्त्र

न्यासे विनियोगः—ॐ नमस्ते • हवामहे इतिषोडशशब्दावै
 किञ्चित्तर्जनीं प्रसार्यमध्यमांगुष्टयोगेन अस्त्राय फडित्यस्त्रं
 इति बृहत्पङ्कः पंचमः ॥ एव मात्मनि संपुटादिनारौद्रीइति
 करणं ॥ ग्रह यक्ष गंधर्व राक्षस भूत प्रेत पिशाच शाकनी
 डाकनी तस्करा द्युपद्रवाः सर्वे तेज्वलंतम् रक्षन्तु
 पश्यन्तीमाम् रक्षन्तु इति महान्यासः ॥ समाप्तः ॥

अथ पंचवक्रपूजा प्रारंभः

अद्यपूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ
ममाऽत्मनःश्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थे अशेषपापक्षयका-
मो धर्मार्थकाममोक्षाणामन्यतमकामो वाऽहंश्री पंचवक्रपूजन
पूर्वकरुद्रैकादशिन्या अभिषे काख्यं कर्म करिष्ये ॥ अथावाहनं
स्वर्ललाटेज्योतिरूपं, शिवंध्यात्वा नमःशंभवायेति मंत्रेण, शिवं-
सपरिवारं आवाहयामी ल्युच्चार्य श्वेतपर्वतमस्तकात्सूर्यमंडलात्
हृत्कम लाद्वादीपात् दीपातर मिवनिर्गतं वहन्नासिका
पुटेनां जलिस्थ पुष्पेष्वागतं देवं विभाव्य शिवसपरिवार इ-
हागच्छेहितिष्ठत्यावाहयेत्॥ ततो देव मूर्द्ध्नि दशाक्षर न्यासः—ॐ
नमः ॐ नंनमः ॐ मौंनमः ॐ भंनमः ॐ गंनमः ॐ वंनमः
ॐ तंनमः ॐ रुंनमः ॐ द्रंनमः ॐ यंनमः ॥ ॐ सद्यो-
जातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वैनमोनमः ॥ भवे भवे नाति
भवे भवस्वमां भवोद्भवायनमः इति दशाक्षर न्यासः ॥ ततः
सद्योजात मित्यादि पंचमहामंत्रैः देवस्य पंचवक्रेषु न्यासः ।
सद्योजात मिति ॐ पश्चिमवक्त्रे ॥ वामदेवायनमो ज्येष्ठाय
नमः श्रेष्ठायनमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणा

यनमो बलविकरणायनमो बलायनमो बलप्रमथनाय नमः
 सर्वभूतदमनायनमो मनोन्मनायनमइत्युत्तरवक्त्रे । ॐ अघोरे-
 भ्योथ घोरेभ्योघोरघोरतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्वशैर्भ्यो नमस्ते
 अस्तुरुद्ररूपेभ्यः इतिदक्षिणवक्त्रे । ॐ तत्पुरुपाय विद्महे-
 महादेवाय धीमहि तन्नोरुद्रः प्रचोदयादिति पूर्ववक्त्रे । ॐ
 ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्म-
 णोधिपतिर्ब्रह्माशियोमेअस्तु सदाशियोमिति ऊर्ध्ववक्त्रे ॥ ततो-
 रुद्रपीठा दक्षिणतः पश्चिमतोवा कुशास्तरणं । तदुपरि-
 श्वेतकंबलास्तरणं । ऊर्ध्वकेशीतिमंत्रेण शिखाग्रधिकरणं ।
 सहस्राणिसहस्रशइतिभूमिप्रार्थ्य । पृथ्वीत्वमेति मंत्रेण आस-
 ने उपविश्य । भस्मत्रिपुंड्र रुद्राक्षमालांच धृत्वा । स्ववामभागे
 शुद्धोदककलशं संस्थाप्य । स्वदक्षिणभागे घंटादिपूजोपकर-
 णानि स्वपुरतः गंधादिपात्राणि । घृतदीपं दक्षिणेवा मेतैलदी-
 पंच स्थापयेत् आचम्य प्राणानायम्य देशकालौसंकीर्त्य अमु-
 करुद्रकर्मणि महारुद्रपूजांकरिष्ये इतिसंकल्प्य आदौशरी
 शुद्ध्यर्थं लूमंत्रेण पडंगन्यासान्कुर्यात्—ॐ नमोभगवते
 रुद्रायेति हृदयाय नमः १ ॐ नमोभ यशिरसेस्वाहा ५
 ॐ नमोभ० यशिखायैयपट् ३ ॐ नमोभ० यकवचायहुं ४
 ॐ नमोभ० यनेत्रत्रयायवौपट् २ ॐ नमोभ यअस्त्रायफट्

नमः ॐ वायवे नमः नासापुटस्थ प्राणेषु ॐ
 छंदसे नमः ॐ अद्भ्यो नम इति हस्तद्वयविपर्यासेन मस्त-
 कादिपादांतं सर्वांगेषु इति सर्वानुक्रम सूत्रविहितं छंदः
 पुरुषन्यासान् कृत्वा पूजा मारभेत् पुष्पांजलिगृहीत्वा शुद्ध-
 स्फटिक संकाशमित्यादि न्यासांगंदेवं ध्यायेत् नमः शंभवा-
 येत्यस्य परमेष्ठीऋषिः सप्ताक्षराणां यजुष्षणिकछंदः षडक्ष-
 राणां यजुर्गाथीछंदः नमः शंभवादयो मंत्रघर्णगता अन्य-
 तरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवता पूजने विनियोगः
 (शुद्धस्फटिकसंकाशं जटामुकुट मंडिलं ॥ वरदा भयहस्तं
 च सर्वकाम फलप्रदं) ॐ नमः शंभवायेत्या वाहनमासनं
 च ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षरेण पाद्यं मर्च्यं च ॐ
 नमः शंभवायेति आचमनीयं ततः स्नानपीठे देवमुपवेश्य
 पंचामृतमंत्रैः पृथक् पृथक् स्नपयेत्—पयः पृथिव्यामिति
 पयसा १ दधिक्राव्णे त्तिदक्षा घृतं पिमिक्ष इति घृतेन मधु-
 घाता इति मधुना अपांशरसामिति शर्करया देवस्य त्वा
 आपोहिष्ठेति त्रिभिश्चवारिणा ततो गंधोदकेन प्रणवन्वितैः
 न्यासमंत्रैः मानस्तोक इति नमः शंभवायेत्यनेन च देवस्य-
 स्नपनं जाते रुद्रशिवातनूर घोरा. १ अस्मिन्महत्पर्यवेः २
 असंख्या तासहस्राणि. ३ त्र्यंबकं यजामहे. ४ त्र्यंबकं

यजामहे. ५ मानस्तोके. ६ अवत्यधनु. नीलग्रीवाः शितिकं-
 कंठादिवह रुद्रा. ८ नीलग्रीवाः शितिकंठाः शर्वाः ९ नमस्त
 आयुधाया. १० येतीर्थानि. ११ नमोवः किरिकेम्य. १२
 नमो हिरण्यवाहवे. १३ इमारुद्राय. १४ मानो महांतं १५
 एषतेरुद्र भागः १६ अवरुद्रमदी. १७ अध्यवोचत्. १८
 नमोबिल्मिने. १९ नमोस्तु नीलग्रीवाय. २० प्रमुंचधन्व. २१
 यएतावंतश्च २२ ॐ नमोभगवते रुद्राय २३ मानस्तोके. २४
 नमः शंभवाय २५ इति स्नपनमंत्राः ततो नमः शंभवायेति
 आचमनं कौपीनदानं सिंहासनोपवेशनानि अंगप्रोच्छनार्थ-
 धासः कौपीनं स्नानं पीठात्पूर्वं पूजितपीठे देवस्य स्थापनं
 ३ ततः आवाहनादिमुद्रा प्रदर्शनं आवाहनं १ स्थापनं २
 सनिधानं ३ संनिरोधनं ४ ॐ हृदयाय नमः ॐ नं शिरसे-
 स्वाहा ॐ मौशिखायैवपट् ॐ रुं कवचायहु ॐ द्रानेत्रत्र-
 यायव्रीपट् ॐ चं अस्त्रायफट् इति पुष्पेण ६ दर्भाकुरेण
 वा स्पृशेदिति देवेषडंगन्यासे कृते संकलीकरणं ५ ततः
 अवगुठनं ६ अमृतीकरणं ७ परमीकरणं ८ नमशंभवायेति
 वस्त्रोपवस्त्रं यज्ञोपवीतं भूषणानितेनैव कनिष्ठिकया गंधा-
 क्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि च नमः शंभवायेति फलतांबूलद-
 क्षिणानीराजनं पुष्पाजलिदानानि दशाक्षरं मंत्रेण नमस्कारः

ततः शुक्लतन्दुलैः पञ्चवक्रपूजनं सद्योजातोव्यमि मीतेत्यस्य
 जमदग्निऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सद्योजातो देवता पश्चिम वक्रपू-
 जने वि. सद्योजातोव्यमिमीत० ॐ भूर्भुवः स्वः सद्यो-
 जाताय पश्चिमवक्रायनमः गंधादिभिः पूजयेत् १ ततः
 वाममद्येत्यस्य भरद्वाजऋषिः त्रिष्टुप्छंदः वामदेवो देवता
 उत्तर वक्रपू. वि. गः ॐ वाममद्य० वामदेवायोत्तरवक्राय
 नमः गंधादिभिः पूजयेत् २ यातेरुद्र शिवाइत्यस्य पर-
 मेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छंदः अघोरोदेवता दक्षिणवक्रपू० गः ॐ
 यातेरुद्रशिवातनूरघोरा० ॐ अघोरायदक्षिणवक्रायनमः गंधा-
 दिभिः पूजयेत् ३ यत्पुरुषमित्यस्य नारायणऋषिः अनुष्टुप्-
 छंदः पुरुषोदेवता पूर्ववक्रपू. गः ॐ यत्पुरुषं. ते ॐ तत्पुरु-
 पाय पूर्ववक्राय नमः गंधादिभिः पूजयेत् ४ तमीशानमित्यस्य
 गौतमऋषिः जगतीछंदः इशानोदेवता ऊर्ध्ववक्र पूजनेवि०
 गः ॐ तमीशानं० ॐ भूर्भुवः स्वः ईशानायोर्ध्ववक्राय नमः
 गंधादिभिः पूजयेत् ५ इति पञ्चवक्रपूजा ततो देव वाम
 भागे पार्वती पूजनं ॐ भगवत्यैउमादेव्यै. नमः १ ॐ
 शंकरप्रियायै नमः २ ॐ पार्वत्यै० ३ ॐ गौर्यै० ४ ॐ
 काल्यै० ५ ॐ कालिद्यै० ६ ॐ कोट्यै० ७ ॐ विश्वधा-
 रिण्यै० ८ ॐ गंगादेव्यै० ९ ॐ हां नमः १ ॐ ह्रीं नमः

११ इति संपूज्य अथैकादश रुद्र पूजनं ॐ अघोराय० १
 ॐ पशुपतये० २ ॐ शर्वाय० ३ ॐ त्रिरुपाक्षाय० ४ ॐ
 विश्वरूपिणे० ५ ॐ श्यंबकाय० ६ ॐ कपर्दिने० ७ ॐ
 भैरवाय० ८ ॐ शलपाणये० ९ ॐ ईशानाय० १० ॐ
 महेश्वराय० ११ इत्यैकादशरुद्रार्चनं.

अथद्वितीयः प्रकारः अन्येतु सद्योजातादिभिः
 पंचब्रह्ममंत्रैः पंचवक्रपूजनमिच्छन्ति तन्मते त्विथं प्रयोगः
 तद्यथा सद्योजातमितिमंत्रस्य जमदग्नि ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः
 ब्रह्मादेवता पश्चिमवक्र पूजने विनियोगः ॐ सद्योजातं-
 प्रपद्यामिसद्योजातायधै नमो नमः भवेभवेनातिभवे-
 भवस्वमांभवोद्भवाय नमः अथध्यानं—प्रालेषामलविंदु-
 कुंदधवलं गोक्षीरफेनप्रभं भस्माम्यंगमनंगदेहदमनं ज्वा-
 लावतीलोचनं ॥ ब्रह्मैन्द्रादिमरुद्गणैस्तुतिपरह्यभ्यर्चितयोगिभि
 र्वेदेहं सकलं कलंकरहितं स्थाणोर्मुखं पश्चिमं हंसवाहनाय
 शुभ्रवर्णाय पश्चिमवक्राय पृथ्वीतत्त्वाय सृष्टिरूपात्मने ब्रह्मणे
 नमः ॐ ह्रीं धनुर्बाणमुद्राप्रदर्शनं ततः पूजयेत् श्रीमहा-

१ ॥ एतस्य मध्यमाग्रतुं तर्जन्यत्रे नियोजयेत् ॥

॥ अनामिकाम् कनिष्ठिकां तस्यांङ्गुष्ठेन पीडयेत् ॥

॥ दर्शये दक्षिणास्कंदे धनुर्बाणमुद्रायामारितेति ॥

॥ दक्षिणमुष्टिस्यतर्ज्या दीर्घया बाणमुद्रिकेति ॥

रुद्राय सांगाय सपरिवाराय पश्चिमवक्त्राय नमः श्वेतचंदनं
 समर्पयामि श्वेताक्षतान्स० श्वेतपुष्पंस० कर्पूर धूपंस० धृत
 दीपंस० पायसनैवेद्यंस० कर्पूर नीरांजनं पूगीकलतांबूलं
 दक्षिणां० अथकलापूजनं—ॐ ऋष्यै नमः १ ॐ सिध्यै
 २ ॐ धृत्यै नमः ३ ॐ लक्ष्म्यै नमः ४ ॐ मेधायै नमः
 ५ ॐ कांत्यै नमः ६ ॐ स्वधायै नमः ७ ॐ प्रभायै नमः
 ८ ॐ नमो भगवते महारुद्राय श्वेतवर्णाय हंसवाहनाय
 पश्चिमवक्त्राय पृथ्वीतत्वाय अष्टकलात्मने नम इति संपूज्य ॥
 ऋद्धिः सिद्धिर्धृतिर्लक्ष्मीर्मेधांकांतिः स्वधाप्रभा ॥ सद्योजातक-
 लाह्येता अष्टौ च परिकीर्तिताः श्वेताक्षतैः श्वेतपुष्पैः पूजये-
 द्यंसवाहनं सिध्यंति सर्वकार्याणि प्राप्यते च न संशयः ॥ शुभ्रं त्रि-
 लोचनं नाम्ना सद्योजातां शिवप्रदं ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं वंदे हंप-
 श्विमं मुखं श्रीमं हारुद्राय सांगाय सपरिवाराय पश्चिमवक्त्राय-
 नमः इति प्रणमेत् अथोत्तरवक्त्रपूजा वामदेवायेति भरद्वाज-
 ऋषिः गायत्रीछंदः विष्णुर्देवता उत्तरवक्त्रपूजने विनियोगः ॐ
 वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय
 नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय
 नमो बलप्रपथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय
 नमः अथ ध्यानं—गौरं कुंकुमपिंजरं सुतिलकं व्यापांडुगंडस्थलं

भ्रुविक्षेपकटाक्षवीक्षणलसत्संसिक्तकर्णोत्पलं ॥ स्निग्धं विंब-
 फलाधरं प्रहसितं निलालकालंकृतं बन्धे पूर्णशशांकमंडल-
 निभं वक्रं रहस्योत्तरं ॥ कृष्णवर्णाय गरुडवाहनाय उत्तरवक्राय
 आपस्तत्वाय अमृतरूपात्मने विष्णवे नमः ॐ ह्रीं पद्ममुद्रा-
 प्रदर्शनं उत्तरवक्रं पूजयेत् श्रीमहारुद्राय सांगाय सपरिवारायै
 उत्तरवक्राय सदाशिवाय नमः केसरंकुंकुमचंदनंसमर्पयामि पीता-
 क्षतान्स० तुलसीशतपत्रपुष्पंस० पंचसौगंधिधूपं वा अगरुधूपंस०
 घृतदीपंस० गोधूमाम्बुनैवेद्यंस० कर्पूरनिरांजनं० पूर्णाफलतां-
 घूलंस० दक्षिणास० अथकलापूजनं—ॐ रजसे नमः १ ॐ
 रक्षायै० २ ॐ रत्यै० ३ ॐ पाल्यायै० ४ ॐ कामायै० ५
 ॐ संजीविन्यै० ६ ॐ प्रियायै० ७ ॐ बुध्यै० ८ ॐ
 क्रियायै० ९ ॐ धात्र्यै० १० ॐ भ्रामर्यै० ११ ॐ मोहि-
 न्यै० १२ ॐ ज्वरायै० १३ ॐ नमो भगवते महारुद्राय कृष्ण-
 वर्णाय गरुडवाहनाय उत्तरवक्राय आपस्तत्वाय सर्वदोषविना-
 शाय त्रयोदशकलात्मने नमः रजोरक्षारतिः पाल्याकामासंजी-
 विनिप्रिया ॥ बुद्धिक्रिया च धात्री च भ्रामरीमोहिनीज्वरा ॥
 वामदेवकलाह्येतात्रयोदशवरानने ॥ तुलसीशतपत्रैश्च पूजयेत्

१ करौतु संहतौ कृत्वा सन्मुखाबुद्धतांगुली ॥

तलांतर्मीलितांगुष्ठौ कुर्यादेपाज्जमुद्रिकेति ॥

नीलवर्णाय कूर्मवाहनाय दक्षिणवक्राय तेजस्तत्वाय सर्ववा-
 धाविनाशाय अष्टकलात्मने नमः तमोमोहाक्षयातृष्णाव्याधि-
 मृत्युक्षुधातृपा अघोरस्यकलाह्येताअष्टौ च परिकीर्त्तिताः ॥
 नीलोत्पलैश्वकरवीरैः पूजयेत्कूर्मवाहनं ॥ सर्ववाधाविनिर्मुक्तं
 ज्ञानमोक्षप्रदायकं ॥ नीलाभ्रवर्णमाकारमघोरंधोरदंष्ट्रकं ॥
 दंष्ट्राकरालमृत्युग्रवंदेहंदक्षिणामुखं श्रीमद्द्वयाय सांगाय सप-
 रिवाराय दक्षिणवक्राय नमः इति प्रणमेत् अथ पूर्ववक्र
 पूजतं तत्पुरुपायेतितत्पुरुपद्भुपिः गायत्रीछंदः सूर्योदेवता
 पूर्ववक्रपूजनेविनियोगः ॐ तत्पुरुपायविद्महेमहादेवायधी-
 महि ॥ तन्नोरुद्रःप्रचोदयात् ॥ अथ ध्यानं—संवर्त्तामितडि-
 त्प्रतत्पकनकप्रस्यद्भितेजोरुणंगंभीरध्वनिनिसृतंसुदेशनंश्रोद्भा-
 सिताम्राधरं अर्धेदुद्युतिलोलपिंगलजटाभार प्रवद्धोरगं वंदे
 सिद्धसुरासुरेन्द्र नमितं पूर्वमुखं शूलिनः अश्ववाहनाय
 पीतवर्णाय पूर्ववक्राय वायुस्तत्वाय चैतन्यात्मनेआदित्याय
 नमः ॐ कवचमुद्राप्रदर्शनं पूर्ववक्रपूजयेत् श्रीमहाह्वयाय
 सांगाय सपरिवाराय पूर्ववक्रसदाशिवाय नमः आरक्तचंद-
 नंस० आरक्ताक्षतान्स० दूर्वाकुरार्कपूष्पंस० कृष्णागरधू-

१ करद्वंद्वा गुलयोश्चर्मणिस्पुरिति तल्लक्षणं ।

सर्वाङ्गुल्यअनामेः पाण्योः कवचवन्धनम् इति

अनामेः स्कंधात् ॥

पंस • घृतदीपंस • मोदकनैवेद्यंस • पूगीफलतांबूलंस • दक्षि-
 णांस • अथकलापूजनं—ॐ निवृत्तौ नमः १ ॐ प्रति-
 ष्ठायै • २ ॐ विद्यायै • ३ ॐ शांत्यै • ४ ॐ भगवते
 महारुद्राय आरक्तवर्णाय अश्ववाहनाय पूर्ववक्राय वायुस्त-
 त्वाय चतस्रकलात्मने नमः ॐ निवृत्तिश्चप्रतिष्ठाचविद्याशांति-
 स्तथैवच ॥ तत्पुरुषस्यकलाद्येताश्चतस्रश्चनसंशयः ॥ दुर्वा-
 कुरैरर्कपुष्पैः पूजयेदश्ववाहनं ॥ आयुष्यं वर्द्धते तेन चतुर्वर्गफल-
 प्रदं ॥ बालार्कवर्णमारक्तंपुरुषंचतडित्प्रभं ॥ दिव्यं पिंगजटा-
 धारं वंदे हंपूर्वदिङ्मुखं श्रीमहारुद्राय सांगाय सपरिवाराय पूर्व-
 वक्राय नमः इति प्रणमेत् अथोर्ध्ववक्रपूजनं ईशानः सर्ववि-
 द्यानामिति ईशानऋषिः अनुष्टुप्छंदः रुद्रो देवता ऊर्ध्ववक्र-
 पूजने विनियोगः ॐ ईशानः सर्वविद्यानां मांश्वरः सर्वभूतानां
 ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्माशिवो मे अस्तु सदाशिवोम् ॥ अथ-
 ध्यानं—व्यक्ताव्यक्तगुणोत्तरं च वरदं षट्त्रिंशत्त्वाधिकं
 तस्मादुत्तरतत्वमक्षरमिति ध्येयं सदायोगिनः वंदे तामसवर्जिते-
 नमनसासूक्ष्मातिसूक्ष्मपरं शांतं पंचममीश्वरस्य वदनं खं व्यापिते-
 जोमयं ॐ भगवते महारुद्राय जंबूवर्णाय वृषभवाहनाय
 आकाशतत्वाय अव्यक्तात्मने महारुद्राय नमः हौं व्यापक-

१ उत्तानैतादृशावेव व्यापकांजलिकं करौतादृशौ संयुतावे-
 वनचानौ करौ व्यापकांजलिकं नाम मुद्गैतितलक्षणं ॥

मुद्राप्रदर्शनं ऊर्ध्ववक्रं पूजयेत् श्रीमहारुद्राय सांगाय सपरि-
 वाराय ऊर्ध्ववक्राय नमः यक्षकर्मचंदनं समर्पयामि ॥
 यक्षकर्मस्तु कस्तूरिकायाद्द्वौभागौद्द्वौभागौ कुंकुमस्यच ॥
 चंदनस्यत्रयोभागाःशशिनस्त्वेकपुंवहीति ॐ भगवतेमहारु-
 द्रायजंबूवर्णाय ऊर्ध्ववक्राय नमः श्वेताक्षतान्स०मि विल्वपत्रं-
 कनकपुष्पंस० दशांगधूपंस० घृतदीपंस० शर्करादध्योदन-
 नैवेद्यंस० फलंतांबूलंस० दक्षिणांस० ॥ अथकलापूजनं—ॐ
 शशिन्यै नमः १ ॐ गदिन्यै नमः २ ॐ दृष्टायै ३ ॐ
 मरीच्यै ४ ॐ ज्ञानायै नमः ५ ॐ भगवतेमहारुद्राय
 जंबूवर्णाय वृषभवाहनायऊर्ध्ववक्राय आकाशतत्त्वाय पंचक-
 लात्मने नमः शशिनीगदिनीहृष्टामरीचिर्ज्ञानिनीतथा ॥ ईशा-
 नस्यकला पंचनिरंजनपदानुगाः ॥ विल्वैकनकपुष्पश्चपूज-
 येद्दृषवाहनं ॥ पूजनीयंप्रयन्त्नेनज्ञानसौख्यप्रदायकं ॥ ईशा-
 नंसूक्ष्ममव्यक्तं तेजःपुंजपरायणं अमृतस्वादिचिद्रूपं त्रिदेहंपंचम-
 मुखं ॥ श्रीमद्रुद्राय सांगाय सपरिवाराय ऊर्ध्ववक्राय नमः
 इतिप्रणमेत्इत्यन्यमतं इति पंचवक्रपूजा

पंचवक्र पूजानी सामग्रीनी याद.

महारुद्र तथा रुद्रकल्पद्रुम पद्धति प्रमाणे छे.

पश्चिमवक्र.	उत्तरवक्र.	दक्षिणवक्र.	पूर्ववक्र.	उर्ध्ववक्र.
वाहन हंस.	गरुड.	कुर्म वाहनाय.	अश्व.	वृषभ वा.
वर्ण श्यम.	कृष्ण.	नील.	{ पीतै. {	{ जंबु वर्ण. {
			{ रक्तं. {	{ गोक्षिरं. {
तत्व पृथ्वी.	आपस्तत्व.	तेजस्तत्वाय.	वायु.	आकाश.
{ चंदन श्वेतै. {	{ किसरैकुंकुम. {	{ कस्तुरी चंदन. {	{ आरक्त चं {	{ यक्षकर्मै चं {
{ मनशिंखा. {	{ हरिचंदन. {	{ कृष्णागरु. {	{ हरिद्राळ. {	{ मरुमैचं. {
अक्षत श्वेत.	पीताक्षतान.	नीलाक्षतान.	आरक्त अ.	श्वेत अ.
पुष्प श्वेत.	कृष्ण तुलसीशतपत्र.	{ नीलोत्पलानि. {	{ दूर्वाकुरेन् {	{ विल्व प. {
		{ कर्वीर पु० {	{ अर्क पु० {	{ कनक पु. {
{ धूप कर्पूर धूप. {	{ पंचसौगंधिकं धूपं. {	{ गुग्गुलु धूपं {	{ कृष्णागरु धूपं. {	{ दशांग धूपं. {
{ गुग्गुलु. {	{ वा अगरु धूपं. {	{ सितागरु. {		{ हरिचंदन धूपं. {
दीप घृत.	घृत.	घृत.	घृत.	घृत दीप.
नैवेद्य पायास.	गोधूपात्र नै.	मापात्र नैवेद्य.	मोदक.	{ शंकरा- {
				{ दध्योदनं नै. {
{ ॐ ह्रीं धनु- ॐ ह्रीं पद्म मु. {	{ ॐ ह्रीं ज्ञान मु. {	{ ॐ ह्रीं कवच मु. {	{ ॐ ह्रीं व्यापक मु. {	
{ वीण मु. {				

१ एन माटे पृ. १२ मां दर्शविलें चंदन लेवुं.

२ महारुद्र पद्धतिमां दर्शविल प्रमाणे.

३ रुद्र कल्पद्रुमा दर्शविल प्रमाणे.

उयां चिन्ह करेलुं नथी त्यां वत्रे पद्धतिना मत प्रमाणे छे.

अथ विल्वाष्टकस्तोत्रं श्रीः त्रिदलं त्रिगुणोकारं त्रिनेत्रं च त्रियायुषं
 त्रिजन्मपापसंहारमेकविल्वं शिवार्पणं १ त्रिशालैर्विल्वपत्रैश्च अछिद्रैः कोमलैः
 शुभैः तव पूजां करोमीश विल्वमेकं शिवार्पणं २ गोदानं च सहस्रेभ्यो द्विमुखी-
 नां च निस्पशः विप्रेभ्यो भोजनं दद्याद्देकविल्वं शि० ३ अग्निष्टोभसहस्राणि-
 वाजपेयशतानि च कन्याकोटिसहस्राणि विल्वमेकं शि० ४ शालिग्रामसहस्रा-
 णां शतं कूपतडागयोः अश्वमेधसहस्रस्य विल्वमेकं शि० ५ दर्शनां विल्ववृक्ष-
 स्य स्पर्शनं पापनाशनं अवोरपापसंहारमेक विल्वं शि० ६ ब्राह्मणेभ्यो श्रोत्रिये-
 भ्यो मिष्टान्नं च ददाति यः तच्छ्रेयः कोटिगुणि नमेकविल्वं ७ अखंडविल्व-
 पत्रैश्च पूजनं तेन वैः शुभैः भक्त्या करोति देवेश विल्वमेकं शि० ८ विल्वाष्टकमि-
 दंस्तोत्रं यः पठेच्छिवसंनिधौ शिवलोकमवाप्नोति शिवेन सह मोदते ० ९ इति
 विल्वाष्टकस्तोत्रसंपूर्णम्ः विल्वपत्रसमर्पणप्रकार सूक्तं शिवरहस्ये अछिद्रै-
 श्च नवैः शुद्धैः संवृत्तैः पुरतोर्पितैः विल्वपत्रैः शिवः पूज्यः शिवलोकमभी-
 प्सता १ विल्वपत्रे स्थितो ब्रह्मामध्यपत्रस्य दक्षिणे मध्यपत्रे स्थितः साक्षा-
 त्सायः संसारमोचकः २ वामपत्रे स्थितो विष्णुरिंदिरासहितः सदा ॥ इंद्रा दयो-
 लोकपालाः घृताश्रेपरिकीर्त्तिताः ३ ष्टेभागे स्थिता यक्षा अभक्तानां निषे-
 धकाः पूर्वभागे मृतं न्यस्तं देवैर्ब्रह्मादिभिः पुरा ५ अतो वै पूर्वभागेन पूजयेद्दिरिजा-
 पतिं इति विल्वपत्रसमर्पणविधिः अन्यदपि स्नात्वा जले समुद्धृत्य मस्मनां गानि-
 सादरं अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैः कृत्वा मस्माभिमंत्रणं त्रिपुंड्रधारणं कृत्वा तथा-
 रुद्राक्षधारणं विल्वमूले संनिवेश्य जपत्वा मंत्रं पडक्षरं विल्ववृक्षानमस्तेस्तु शिवपू-
 जनसाधन मूलतो भव रूपाय मध्यतो मृदरूपिणे अग्रतः शिवरूपाय मन्त्रे वेद-
 स्वरूपिणे स्कंधे वेदांतरूपाय नरुराजायते नमः नमस्ते विल्वतरवे भानुसोदरते-
 नमः शिवपूजोद्यताभीष्टसाधनाय नमो नमः इति संप्रार्थितं विल्वं नत्वा कृत्वा प्रद-
 क्षिणं कृतांजलिपुटे भूत्वा प्रार्थयेत्पुनरादरात् वेदरूपाणि पत्राणि शिवपूजाय म-
 षते प्रार्थयामीति संप्रार्थ्य भवेत्तद्वरणो शतः रुद्राध्यायं जपन्नेव स्मरन्नेव महेश्वरं
 गृहीत्वा विल्वपत्राणि पूजयेद्दिरिजापतिं सुविल्वपत्रं षष्ठेन योजयेत्त्रिंशत्कं
 उत्तानैः पूजयेत्पत्रैरुत्तराभ्रैर्जलान्वितैः इति शिवरहस्योक्तं विल्वपत्रपूजनम् ॥

अथ रुद्राभिषेक प्रकारः

॥ ॐ यज्ञाग्रत इत्यादिभिर्विभ्राडित्यनुवाकान्तैः पंचमिरंगमंत्रैः
 पूर्वमभिषेकः ॐ मूः ओं भुवः ओंस्वः ओं नमस्तेरुद्रेत्यादिनांतमे-
 षांजमेध्यः ओंमूः ओंभुवः ओंस्वः ओमित्यं तेनाष्टप्रणव युक्तेनरो-
 द्राध्यायेनचाभिषेकः ओंवयढं सोमेत्यष्टभिः कंडिकाभिश्च कांएवानां
 तुसप्तकंडिकाभिरिति विशेषः ओंनतंविदाथेतिद्वाभ्यां चाभिषेकः इत्युक्तं
 देवपद्धतौ ओं उग्रश्रेति तिमृभिः सप्तभिर्वारुद्र जटानाम्नीभिश्चेति परशु-
 रामादयः निर्मूलत्वाच्चेति देवयाज्ञिकादयः ॥ ॐ वाजश्रमे इत्यष्टानुवा-
 कात्मकेनचेतिदेव याज्ञिकाः महछिरसाऽभिषेक पक्षेन चमकानुवाकैर-
 मिषेकः ॥ चमकानुवाकैरभिषेक पक्षेतुनमहछिरसाभिषेक इत्यपरे ॐ
 ऋचंवाचमितिशाल्ययाध्येन शांतिकरणं ॥ ओंशांतिरिति त्रिरूच्चारणंवा ॥
 इत्येकोरुद्राभिषेकप्रकारः ॥ अयमेवप्रकारश्चमक वज्रसर्वैर्वाजसनेपिभिराह-
 तः ॥ अथापरप्रकारः ॥ ओं यज्ञाग्रतइत्यादिभिर्नमस्तेरुद्रेति रौद्राध्यायांतैः
 षडङ्गिरंगमंत्रैः पूर्वमभिषेकः ओंमूः ओंभुवः ओंस्वः ओंनमस्तेरुद्रेत्यादिना
 तमेषांजमेध्यः ओं मूः ओं भुवः ओंस्वः ओंइत्यं तेनाष्टप्रणवयुक्ते नरोद्रा-
 ध्यायेनाभिषेच्यः ॥ ओंवयढं सोमेत्यष्टभिः कंडिकाभिरभिषेकः ॥ ओं
 उग्रश्रेतितिमृभिः सप्तभिर्वा ॥ महछिरो रुद्रजटाम्यामभिषेका मावपक्षेतु ओं
 वाजश्रम इत्यष्टानुवाकेनाऽभिषेकः ॥ ओं ऋचंवाचमितिशाल्य ध्यायेनः
 पसह्ये पिशांतिकरणम् । ओंशांतिरिति त्रिरूच्चारणंवा ॥ इति द्वितीय
 प्रकारः ॥ बृहत्पराशरस्मृतिमते तुपंचाङ्गमंत्र-पर्वकोरौद्राध्यायस्यैवजपेते च
 शांतिकरणमित्ययमेवरुद्र जपेनतुपुनरन्यस्य कस्यचिन्मंत्रजपइतिविशेषः ॥
 एवमभिषेच्यः ॥ षट्पाटिनोऽसूक्तं च पुनः षोडशक्रजपेत् ॥ एपतेदे-
 नमस्तेहेनतंविद्वयमेवच ॥ मीढुष्टमेति चत्वारिह्येतच्चशतकाद्रियं ॥

१ नीलसूक्तं वयढंसोमेत्यष्टौ.

अथ श्रीशुक्लयजुर्वेदस्य रुद्राष्टाध्यायी सभाष्या

अथ 'रुद्रे प्रथमोऽध्यायः'

अथ 'रुद्रः.' तत्रादौ—'रुद्रे प्रथमोऽध्यायः.'—हरिःॐ
गणानान्त्वा । गणपतिं हवामहे प्रियाणान्त्वा प्रियपतिं
हवामहे निधीनान्त्वा निधिपतिं हवामहे वसो मम । आहर्म-
जानि गर्भधमात्त्वमजासि गर्भधम् ॥ १ ॥

हे अश्व ! वयं त्वां हवामहे । आह्वयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं
गणनां मध्ये गणपतिं गणरूपेण पालकम् प्रियाणां बल्लभानां मध्ये प्रिय-
पतिं प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः
पालकं त्वां हवामहे । हे वसुरूप ! अश्व ! मम पतिस्त्वं मूया इति शेषः हे
अश्व ! गर्भधम् गर्भं दधाति गर्भधम् गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि
आकृष्य क्षिपामि अज गतिक्षेपणघोः लोट् तं च गर्भधं रेतः आ अजासि
आकृष्य क्षिपसि ॥ १ ॥

अयं मंत्रः संहितायामश्वमेध प्रस्तावे, पठिस्तत्राश्व स्तुतिरस्य
मंत्रस्य वाच्योर्थः स च यजमान पत्नीनां परिक्रमन्तीनां कर्त्रीणां मतो
वयमिति बहुवचनान्ते नास्मदो निर्देशः सद्भावेऽपि बन्हीनां पत्नीनां यस्य
न स्यात्पुत्रोत्पादनस्तेनाप्यस्य कर्त्तव्यता ज्ञायते.

आ मंत्र यजुर्वेद संहितायां अश्वमेध प्रस्तावनां अश्वस्तुतिनां छे.

गायत्री त्रिष्टुभजर्गत्यनुष्टुप्पङ्क्तया सह ॥ बृहन्वृष्णिर्हा ककु
प्सूचीभिः शम्भ्यन्तु त्वा ॥ २ ॥

हे अश्व ! गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती
उष्णिहा सह ककुप् एतानि छन्दोभिः सूचीभिरेताभिः त्वां शम्भ्यन्तु
संस्कुर्वन्तु विकरणव्यत्ययः अतिपर्यायं त्वग्भेदनं संस्कारः ॥

द्वाभ्यां अश्व संस्कारः लीहराजत सौवर्णोभिः सूचीभिः प्रकरणं
पूर्वेवत् ॥ २ ॥

गौत्रो मंत्र तथा प्राज्ञो मंत्र संहितानां अश्वमेव संवेधी अश्व संस्कारनो छे.

द्विपदा याश्चतुष्टुपदस्त्रिपदा याश्च पट्पदाऽं । विच्छन्दा
दाश्च सच्छन्दाऽं सूचीभिः शम्भ्यन्तु त्वा ॥ ३ ॥

द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्टुपदाः याः त्रिपदाः याः पट्पदाः
याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः छन्दोलक्षणहीनाः याः सच्छन्दाः
छन्दोलक्षणयुताः ताः सर्वाः छन्दोजातयः हे अश्व ! सूचीभिः त्वां
शम्भ्यन्तु ॥ ३ ॥

सहस्तीमाऽंसहच्छन्दसऽआवृत्तः सहस्रमाऽन्येषुऽसप्तद्वै-
ह्याः ॥ पूर्वेषाम्पन्यामनुदृश्य धीराऽअन्वालेभिरे रृच्युो नर-
श्मीन् ॥ ४ ॥

द्वैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे द्वैव्याः प्रजापतिप्राणा-
भिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकश्यपगौतमानिवासिष्ठविश्वामित्र
जमदग्निमंज्ञाः । अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा

पूर्वेषां पन्थां पन्थानमनुदृश्य अधस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिताधिकाराणां
मार्गं विलोक्य पूर्वकल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा सृष्टम् तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः
सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्पादित्युक्तेः । कथमिव रथो न
रश्मीन् नकार उपमार्थः रथे साधुः रथ्यः रथीर्यथा इष्टदेशप्राप्त्यर्थं
प्रथमं रश्मीन्प्रग्रहानालमते स्पृशति सृजति वा तथा तेऽपि सृष्टियज्ञं
सृष्टवन्तः किम्गूता ऋषयः सहस्तोमाः स्तोमसहिताः सहस्रन्दसः स्रन्दोभि
र्गायत्र्यादिभिः सहिताः आवृणः अत्रापि सहशब्दाध्याहारः आवृत्-
शब्देन कर्मोच्यते सहावृतः कर्मसहिताः श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणा-
मनुष्ठातारः सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः
धीराः धीमन्तः ॥ ४ ॥

ऋषे ऋषयः सृष्टिकर्तार इत्यर्थं स्वप्रतिपादकोऽयं मंत्रः सारथी
इवार्थः सादृश्यमिति यावत्

ऋषीणो सृष्टिकर्ता छे. ते आ मनोमो छे.

यजाग्रतो दूरमुदैति दैवन्तदु सुप्तस्य तथैवेति ॥ दूरङ्गम-
ञ्जयोतिपाञ्जयोतिरेकन्तद्भ्रमे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

ऋषिर्नदति । तन्मेमनः शिवसंकल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मवि-
पयः संकल्पो यस्य तत् तादृशं भवतु मनमनसि सदा धर्म एव भवतु न
कदाचित्पापमित्यर्थः । तत्किम् यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति
उज्जति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामित्यर्थः । यच्च दैवं दीव्यति प्रकाशते
देशो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः मनसैवानुदृष्टव्यमेतद्
प्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतेः । तत् उ यदः स्थाने तद्भ्रुदः उकारश्चार्थः यच्च मनः
सुप्तस्य पुंसः तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुपुंसा-
वस्थायाम् पुनरागच्छति । यच्च दूरंगमं दूरं गच्छतीति दूरंगमम् त्रिश्रत्ययः

अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः यच्च मनो
ज्योतिषा प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्त-
कमित्यर्थः प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा
मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणोन्द्रिय मथेनेति न्यायोक्तेर्मनः सम्बन्धमन्तरा
तेषामप्रवृत्तेः तादृशं मे मनः शान्तसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

अभिष्टौमे प्रस्तुते प्रायेण मंत्राः पठ.

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराऽ।
यदपूर्वं व्यक्षमन्तःप्रजानान्तश्चे मनः शिवसंकल्प-
मस्तु ॥ ६ ॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति
कृकरणे स्वादिः मनःस्वास्थ्यं विना कर्माप्रवृत्तेः । केषु सत्सु विदथेषु
ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते तानि विदथानि तेषु वेत्तरीणादिकोऽथ प्रत्ययः
प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्चेति पाणिन्युक्तेः
(पा. ३. १-१-३) यज्ञसम्बन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सतिस्वत्यर्थः ।
कीदृशा मनीषिणः अपसः अप इति कर्मनाम (निघ. २-१) अपो
विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः अस्मायामेवास्त्रजो विनिरिति
(पा. १-२-१११) विन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगितिष्ठाभावेऽपि छन्दसो
विनो लुक् (१-३-६९) सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः । तथा धीराः
धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मण्यण् (पा. ३-२-१) यच्च
मनः अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः
सृष्टेः यद्वा अपूर्वमनपरमवाह्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः यच्च यज्ञं
यष्टुं शक्तं यक्षम् यज्ञतेरीणादिकः सन्प्रत्ययः नित्यादिर्नित्यगिति

सूतकालसम्बन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति भुवनम् भवतैः ष्युप्रत्ययः वर्तमान-
 कालसम्बन्धि मविष्यत् मविष्यतीति मविष्यत् लृटः सद्देति (पा. ३-
 १-१४) शट् प्रत्ययः तौ सदित्युक्तेः (पा. १-२-१२७) त्रिकाल
 सम्बद्धवस्तुषु मनः प्रवर्ततइत्यर्थः श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति ।
 कीदृशेन येन अमृतेन शाश्वतेन मुक्तिपर्यन्तम् श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मन-
 स्त्वनश्वर मित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञोऽग्निष्टौमादिः तायते विस्तार्यते
 तनोतेर्यकीति (पा. ६-४-४४) आकारः । कीदृशो यज्ञः सप्तहोता
 सप्त होतारो देवानामाहातारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता
 अग्निष्टौमे सप्त होतारो भवन्ति तन्मे मनः इति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

यस्मिन्नृचुंइतामयजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथानाभावि-
 वाराः॥ यस्मिन्मिश्चुचद सर्वमोतम्प्रजानान्तन्मे मनः शिवसं-
 कल्पमस्तु ॥ ९ ॥

यस्मिन्नग्निसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि यस्मि
 न्यजूंषि प्रतिष्ठितानि मनसःस्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फुतेर्मनासि शब्दमात्रस्य
 प्रतिष्ठितत्वम् अन्नमयं हि सोम्य मन इति ह्यन्दोग्ये मनुस एव रथस्थ्ये वेदो-
 ष्धारणशक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः रथनाभी आराःइव यथा आराः
 रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वद्वृद्धजालं मनासि किंच प्रजानां सर्वं चित्तं
 ज्ञानम् सर्वपदार्यविषयि ज्ञानं यस्मिन्नग्निसि ओतं प्रोतं निक्षिप्तम् तन्तु
 संनतिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनासि निहितम् मनः स्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्ति
 र्भवेवैयात्र्ये ज्ञानाभावः । तन्मे मम मनः शिवसंकल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥९॥

व्यग्रता व्यग्रस्य भावोवैयात्र्यं गुण वचनेत्यादि नाप्यन् ब्राह्मणा
 दिस्वाल्पम् नप्येत्यैजागमः

सुपारथिरश्वान् निवृथन्मनुष्यान्नेनीयते भी शुभिर्वाजिनऽ
इव ॥ हृत्प्रतिष्ठं ह्यदजिरञ्जविष्टन्तश्चे मनःशिवसङ्कल्प-
मस्तु ॥ १० ॥ इति रुद्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यत् मनो मनुष्यान्नरान्ने नीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति नयतेः क्रिया
समभिहारे यद् मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते मनुष्यग्रहणं प्राणि-
मात्रोपलक्षकम् तत्र दृष्टान्तः सुपारथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता
यथा कशया अश्वान्ने नीयते द्वितीयो दृष्टान्तः अभीशुभिर्वाजिन इव
यथा सुसाराथिरभीशुभिः प्रग्रहैः वाजीनोऽश्वान्नेनीयतऽइत्यनुपदः
रश्मिभिर्नियन्तीत्यर्थः । उपमाद्वयम् प्रथमायां नयनं द्वितीयायां नियमनम्
तथा मनः प्रवर्तयति नियन्ति च नरानित्यर्थः । यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि
प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते यच्च मनः अजिरं जरार-
हितम् बाल्ययौवनस्थाविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्टम् अति
जववद्भवत् जविष्टम् न वै वातात्किं चनाशीयोऽस्ति न मनसः किं चना
शीयोऽस्तीति श्रुतेः तन्मऽइत्युक्तम् ॥ १० ॥ इति रुद्रे प्रथमोऽध्यायः

पुनः पुनः अतिशयेन वा नीयते ने नीयतेणीजोयदन्ता ल्लुद्

अथ ' रुद्रे द्वितीयोऽध्यायः '

हरिः ॐ ॥ सहस्रशीर्षापुरुषं सहस्राक्षःसहस्रपात् ॥ स-
भूमिः सर्वतरस्पृत्वा र्यातिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ रमाकान्तं, गिरं, नत्वा, हेरम्बं, शिव मन्त्रि-
काम्, एकत्रिंशोऽधुनाध्याये, वेददीपो, वितन्यते. ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽवयवाः पूर्वा-
ध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवो पुरुषोऽत्र स्तूयते । अव्यक्तमहदादिविल-
क्षणश्चेतनो यः पुरुषः पुरुषान्न परं किञ्चिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणि-
समष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडास्योऽस्ति कीदृशः सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दो
बहुत्ववाची संख्यावाचकत्वे सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात् नेत्रं सहस्र
हृद्येन माभ्यम् ततः सहस्रमसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षं
श्छन्दसीति (पा. ६-१-६०) शिरः शब्दस्य शीर्षत्रादेशः शिरोग्रहणं
सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्दे-
हान्तःपातित्वाच्चस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् एवमग्रेऽपि । सहस्राक्षः सहस्र-
मक्षीणि यस्य सः अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षकम् सहस्रपात्
सहस्रं पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति (पा. ९-४-१४०) पादस्या-
न्त्यलोपः पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिब्रह्माण्डलोक-
रूपां सर्वतः तिर्यक् उर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य स्पर्शोतिर्व्याप्तिकर्मा यद्वा
भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः पञ्च भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देश
मध्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डा द्वाद्दि-
रपि सर्वतोव्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्दानाभेः सकाशादशाङ्गुलमतिक्रम्य
हृदि स्थितः नाभित इति कुतोल्भ्यते कतम आत्मेत्युपक्रम्य सोऽयं विज्ञा-
नमयः प्राणेषु ह्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो ह्यवस्थानं कर्मफ-
लोपमोगाय अन्तर्यामिणो नियन्त्रत्वेन तदुक्तम् (मुण्ड ३-१-१)
द्वा सुपर्णा सुयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं
स्वाहृत्यनश्रन्नन्योऽभिमिचाकशीती इति स पुरुषोऽत्र देवता तथा च श्रुतिः
(१३-६-२-१) इमे वै लोकाः पूर्यमेव पूरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां

शब्देनाविधीयते । तमेवादित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति
परं ब्रह्म गच्छति । अयनायाश्रयायान्यः पन्थाः मार्गः न विद्यते सूर्यमण्डलान्तः-
पुरुषमारमरूपं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे ऽअन्तरजायमानो बहुधा वि-
जायते । तस्य योनिम्परिपश्यन्ति धीरास्तास्मिन्हहतस्त्यु-
र्भुवनानि विश्वा । १९ ॥

यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये
प्रविशति यश्चाजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण
विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनि
स्थानं स्वरूपं [परि] पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि
सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन्ह तस्मिन्नेव कारणात्मानि ब्रह्मणि
तस्युः स्थितानि । सर्वं तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यो देवेभ्योऽजातपति यो देवानाम्पुरोहितऽ । पूर्वो यो
देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥

यः प्रजापतिरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्थाजातपति द्योतते यश्च देवानां
पुरोहितः सर्वकायेष्वग्रे नीतः यश्च देवेभ्यः सकाशात् पूर्वः जातः प्रथममु-
त्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः । कीदृशाय रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय
इगुपवेति (पा. ३-१-१३५) कप्रत्ययः तथा ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽपत्यं
ब्राह्मिः इञि टिलोपः ब्रह्मावयवमूताय वा ॥ २० ॥

रुचम्ब्राह्मणानयन्तो देवाऽअग्रे तर्दब्बुवन् । यस्त्वैव-
म्ब्राह्मणो द्विदधात्तस्य देवाऽअसम्ब्रवशे । २१ ॥

देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोमनं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यमादित्यं
 जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्ने प्रथमं तत् वचोऽदुदन् ऊचुः ब्राह्मो जाताविति
 (पा. ६—४—१७१) निपातः । तत्किमत आह यो ब्राह्मणः हे
 आदित्य त्वा त्वामेवमुक्तविधिना उत्पन्नं विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य
 देवां वशे असन् वंश्या भवन्ति आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भवती-
 त्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीश्चिते लक्ष्मीश्चपत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपम्-
 श्विनौ व्यातम् । इष्णन्निवाणामुम्भंऽइषाण सर्वलोकम्मऽइ-
 षाण । २२ ॥ इति हरे द्वितीयोऽध्यायः

ऋषिरादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते । हे आदित्य श्रीः लक्ष्मीश्च ते तव
 पत्न्यौ जायास्यानीये त्वद्वेश्ये इत्यर्थः यया सर्वजनाश्रणीयो भवति
 सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः सम्पदित्यर्थः । यया लक्ष्यते दृश्यते जनैः सा
 लक्ष्मीः सौन्दर्यमित्यर्थः अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्यानीये । नक्षत्राणि
 गगनगीस्ताराः तव रूपम् तवैव तेजसा मासमानत्वात् तेजसां गोलकः
 सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः अश्विनौ चावाप्यिष्यौ
 तव व्यातं विकसितमुखस्थानीये अश्रुवाते व्याप्नुतस्तौ अश्विनौ अ-
 श्विनौ चावाप्यिष्यौ इमे हीदुः सर्वमश्रुवातामिति श्रुतेः । य ईदृशस्तं
 र्वां याचे इष्णन् कर्मफलमिच्छन् सन् इषाण इच्छुः इषु इच्छायाम्
 विकरणव्यत्ययः यद्वा इष आमीक्ष्ये ऋचादिः अत्रेद्व्यर्थः किमेपणीयम्
 तत्राहअमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वित्तीक्ष्ण
 अत्रोपेतत्वादिष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं

मवेयमितीलेत्यर्थः मुक्तो मवेयमित्यर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामश्रुतेः ॥

अथ ' रुद्रे तृतीयोऽध्यायः '

हरिः—३० आशुःशिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः
क्षोभणश्चर्षणीनाम् । सङ्क्रन्दनो निमिषऽएक वीरःशतः से-
नाऽअजयत्साकसिन्द्रः ॥ १ ॥

इन्द्रः शवं सेना शतसख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एकप्रयत्नेन-
वाजयत् जयति । कीदृश इन्द्रः आशुः अभ्युते व्याप्नोति आशुः शीघ्र-
गामी उष्णतपयः । शिशानः शो तनूकरणे बहुलं मृन्दतीति (पा. २
४-१६) सुहोत्यादित्याख्यानचि द्वित्वम् श्यति वज्रं तीक्ष्णीकरोति
शिशानः वृषभो न वृषभ इव भीमः भयंकरः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन
घातकः हन हनेति यत्ता वा वृष्टिकर्तृमेयरूपे वा । कर्पुकाब्दो घनाघन
इत्यभिधानात् चर्षणीनाम् मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः
क्षोभहेतुः चालकः । सङ्क्रन्दनः सम्यक् क्रन्दनम् परमपहेतुर्ध्वनिर्यस्य
यद्वा समाह्वता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो यस्य सः देवत्वात्
यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसावधान इत्यर्थः । एकवीरः
एकश्चासी वीरश्च अन्यनिरपेक्षम् शत्रूणेक एव जेतुं समर्थः ॥ १ ॥

सङ्क्रन्दनेना निमिषेण । जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन

धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयते तत्सहस्रं ध्युधो नरऽऽर्षुहस्तेन
धृष्णा । २ ॥

युध्यन्ते ते युधः क्विप् पादादावामन्त्रितस्येति आच्युदात्तः हे युधो
नरो योद्धारो मनुष्या इन्द्रेण कृत्वा यूयं तत्परबलं जयत वशीकुरुत वशी-
कृत्य च तत्सहस्रम् अमिमंवेत विनाशयतेत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्द-
नेन शब्दकारिणा अनिमिषेण एकाचित्तेन । जिष्णुना जयनशीलेन । युत्कारेण
युधं करोतीति युत्कारस्तेन कर्मण्यण् युद्धंकारिणा । दुश्श्रयवनेन दुःखेन च्या-
वयितुं शक्यो दुश्श्रयवनेन अजय्येन धृष्णुना प्रगल्भेन मीतिरहितेन इषु
हस्तेन इषवो हस्ते यस्य तेन वारणाद्यायुधोपेतेन । धृष्णा वर्पतीति घृषा तेन
कामानां वर्षुकेण ॥ २ ॥

१. कामानां वर्षुकेण.

सऽऽर्षु हस्तैर्द स निपङ्क्तिभिर्द्विशी सऽ स्रष्टा स युधुऽइन्द्रो
गणेन । सऽ स्रष्टुजित्सोमपा बाहुशब्दर्थ्यग्रधक्त्वा प्रतिहि-
ताभिरस्ता । ३ ॥

स इन्द्रोऽस्मानवतिवति शेषः संस्रष्टा एवभृचाविति (पा. ३-१-
१३३) वृष् प्रत्ययः युद्धाय संसर्गकर्त्ता । वशी वशयति रिपूनिति वशी
यद्वा कान्तः जनप्रियः स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिपङ्क्तो वा ईश्वरो वा गणेन
रिपुसमूहेनापि सह युधः युध्यन्तेऽसौ युधः युद्धकर्त्ता इगुपधत्तेति ॥ (पा. ३-१-
१३५) कप्रत्ययः । संस्रष्टजित् संस्रष्टान्युद्धाय सङ्गतान् रिपून्जयति संस्रष्टजित् ।
सोमपाः सोमं पिबतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्त्ता । बाहुशर्धी बाह्वोः
शर्धो बलमस्यास्ति बाहुशर्धी बाहुबलोपेतः संयोगितनिरपेक्ष इत्यर्थः शर्ध

इति बलनाम (निघ. २-९) उग्रधन्वा उग्रमुत्कृष्टं धनुर्धस्य सः
धनुषश्चेत्यनङ्गादेशः (पा. १-४-१२१) प्रतिहिताभिरस्ता स्वेन धनुषा
प्रेरिताभिरिधुभिरस्ता क्षेप्ता असु क्षेपणे कृन् आद्युदात्तत्वात् अस्यतीक्ष्णे
वंशीलः रिपुनाशयितेत्यर्थः सशब्दावृत्तिः पादपूरणार्था ॥ ३ ॥

बृहस्पते परि । दीयारधेन रक्षोहा मित्रा ॥ ३ ॥ अप् वा-
धमानः । प्रमज्जन्त्सेनां प्रमृणो युधा जयन्त्समाकमेद्ध-
विता रथानाम् । ४ ॥

बृहस्पतिरिन्द्रः वाग्वै बृहती तस्या एष पतिः व्याकरणकर्तृत्वादि-
न्द्रस्य वाक्पतित्वमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन् वा बृहस्पतिरेव स्तुयते । हे बृह-
स्पते त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गच्छ दीयतिर्गत्यर्थः गत्वा चास्माकं रथाना-
मस्मदीयस्यन्दनानामविता रसक एधि भव । कीदृशस्त्वम् रक्षोहा रसासि
हन्तीति रक्षोहा किप् रसासां हन्ता । अमित्रान् शत्रून्पवाधमानः पीड-
यन् । सेनाः परकीयाः प्रमज्जन् प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन् । युधा युद्धेन
प्रमृणो जयन् मृणातिहिंसाकर्मा तस्य किपिहितीयाबहुवचनम् प्रमृणो-
हिंसकान् जयन् परामवन् ॥ ४ ॥

बलविज्ञायस्थविरः । प्रवीरः सहस्वाञ्वाजी सहमानः उ-
ग्रः । अभिधीरोऽभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिन्द्ररथमातिष्ठ-
गोवित् । ५ ॥

हे इन्द्र त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह । कीदृशस्त्वं बलवि-
ज्ञायः बलं परकीयं विप्रेषेण जानाति बलविज्ञायः कर्मण्यण् । अतो युक्
चिञ्कतोः (पा. ७-२-२२) यद्वा बलेन कृत्वा विज्ञायते करणे घञ् ।
स्थविरः पुरातनः सर्वानुशासकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः । सह-

एवान् सहो बलमस्यास्तीति सहस्वान् वाजोऽस्यास्तीति वाजी अन्नवान्
 सहमानः शत्रून् भिभवन् उग्रः युद्धेषु क्रूरः । अभिवीरः अभितो वीराः शूराः
 पश्य सः । अभिसत्त्वा । अभितः सत्त्वानः परिचारिकाः प्राणिनो यस्य
 सोऽभिसत्त्वा । सहसो बलाच्चातः सहोजाः न ह्यन्यस्माच्चात ईदृग्वलः स्यात्
 गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित् ॥ ९ ॥

गोत्रमिदं गोविदं वज्रबाहुज्यन्तमज्जम् प्रमृणन्तमोर्जसा ।
 इमं सं जाताऽअनु वीरयद्भूमिन्द्रं सखायोऽ अनुसं
 रभद्म् । ६ ॥

हे सनाताः समानं जातं जन्म येषां ते समानजन्मानः सखायो देवा
 इममिन्द्रमनु वीरयध्वम् शूरवीर विक्रान्तौ अदन्तश्चुरादिः लोद् वीरकर्म
 कुर्वाणमनु गम्य वीरकर्मणा प्रोत्साहयत । अनु संरभध्वम् संरम्भं वेगं कुर्वा-
 णमनु संरम्भं कुरुत कीदृशमिन्द्रम् गोत्रमिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति गोत्र-
 मित्तम् यद्वा गा अपःत्रायते गोत्रो मेघः तस्य भेत्तारम् गोविदम् गां
 वाधं वेत्तीति गोवित् तम् पण्डितम् । वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् अज्ज
 संग्रामं जयन्तम् अज्जेति युद्धनाम् (नि घ. २-१७) अज्जतेर्गत्यर्थस्य
 ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून् हिंसन्तम् मृणाति हिंसाकर्मा ॥ ६ ॥

अभिगोत्राणि सहस्रागाहमानोदयो वीरः शतमभ्युरिन्द्रः ।
 दुश्च्यवनः पृथनापाड्युदयोस्माकं सेनाऽअवतु प्र-
 युत्सु । ७ ॥

इन्द्रः पुरतः युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रसतु छंदसि

परेऽप्रीति (पा. १-४-८१-) उपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः ।
 कीदृश इन्द्रः गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो
 विलोडयन् । अदयः दयारहितः । वीरः विक्रान्त । शतमन्युः शतमसंख्यो
 मन्युः क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा । दुश्शयवनः अप्रचयाव्यः एतनां संग्रापम्
 सहते अभिभवतीति एतनापाद् । अयुध्यः योद्धुमशक्यः नास्ति युध्यः
 प्रतियोधास्येति वा ॥ ७ ॥

इन्द्रोऽ आसान्नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञोऽपुरोऽर्तुं सोमः
 देवसेनानामभिभञ्जन्तीनाञ्जयन्तीनाम्मरुतो यन्त्वग्ग्रम् । ८ ॥

इन्द्रः बृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति शेषः
 यज्ञः यज्ञपुरुषोः । विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु । दक्षिणादाचप्रत्ययः ।
 सोमः पुरोऽग्रे एतु । मरुतो गणदेवा अग्रं सेनाग्रमार्गं यन्तु गच्छन्तु ।
 कीदृशीनां देवसेनानाम् अभिभञ्जन्तीनाम् भञ्जो आमर्दने शत्रून्मर्दयन्ती-
 नाम् । तथा जयन्तीनाम् विजयमानानाम् ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञोऽ आदित्यानाम्मरुतां
 शर्द्धोऽउग्रम् । महामनसाम्भुवनञ्च्य वानाहोपो देवानाञ्ज-
 यतामुदस्थाव । ९ ॥

वृष्णाः कामवर्षितुरिन्द्रस्य । राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां
 चेषां देवानामुग्रमुत्कृष्टं । शर्द्धो बलं । गजतुरगरथपत्त्यात्मकसैन्यं घोषो
 जितं जितमिति शब्दश्च उदस्यात् उत्थितः । जितं जितमिति वददिन्द्रा-
 दिसैन्यमुत्थितमित्यर्थः । कीदृशानां देवानां महामनसां महन्मनो येषां
 ते महामनसस्तेषाम् युद्धे स्थिरचित्तानाम् तथा भुवनञ्च्यवानाम् भुवनं

लोकं च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुवनच्यावनसमर्थानाम् । जयतां
विजयमानानाम् ॥ ९ ॥

उद्धर्षय । मधववायुधाज्युत्सत्त्वंनाम्माकानाम्मनांसि ।
उद्भ्रहृवाजिनां वाजिनाभ्युद्रथानाञ्जयतां म्यन्तु घोषाः
। १० ॥

हे मधवन्धनवसिन्द्र । आयुधानि उद्धर्षय उद्भ्रूतहर्षाणि कुरु
मामकानां मदीयानां सत्त्वनां प्राणिनां मनांसि च उद्धर्षय हर्षयुक्तानि
कुरु । हे वृत्रहन् वैरिघातिन् । वाजिनामश्वानाम् वाजिनानि शीघ्रगमनानि
उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु । किं च जयतां विजयमानानां स्थानां घोषाः
शब्दा उच्यन्तु उद्भ्रूयन्तु रथाः सशब्दाः प्रसरन्तु ॥ १० ॥

अस्माकमिन्द्र । समृतेषु ध्वजेषु स्माकं व्याऽ इष-
वस्ता जयन्तु । अस्माकं वीराऽउत्तरे भवन्त्वस्माँ ॥
ऽउदेवाऽअवताह्वेषु ॥ ११ ॥

ध्वजेषु समृतेषु ऋ गतौ सङ्गतेषु शत्रुध्वजैः संयुक्तेषु सत्सु इन्द्रः
अस्माकं रक्षिता भवत्विति शेषः तदानीमस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः
प्रयुक्तास्ता जयन्तु परसैन्यानि मन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे
परकीयभटेभ्य उत्कृष्टा भवन्तु उ अपि च हे देवा ह्वेषु अस्मान्युपभवत
रसत अन्येषामपि दृश्यतऽइति (पा. १-२-१३७) दीर्घः ॥ ११ ॥

अमीषाश्चित्प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गाभ्यप्त्वे परेहि । अ-
भिष्येहि निर्देह हस्तुशोकैरन्धेनामिन्द्रारतमसा सचन्ताम्
। १२ ॥

अप्या देवता सा व्याधिर्मयं वा यस्मादेतया विद्धोऽपचीयते तस्या-
दंष्या अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतण्यर्थात् अन्येष्वपि दृश्यतइति । (पा ३
२-१०१) डप्रत्ययः अपशब्दान्त्वाकारलोपश्छन्दसः ततष्ठाप् अपवाति
अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यप्या ऐन्द्वोऽमिरूपा द्वादश मवन्तीति
(९-२-३-६) श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासम्बन्धिनी । हे अप्ये अमीपां श-
त्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोमयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रुगात्राणि
गृह्णाना ततः परोहि अङ्गान्यादाय परागच्छ पुनरन्यान्निपून्गृहीतुमभि
शत्रुसंपं प्रेहि प्रगच्छ । तेषां हस्तु हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तै-
र्निर्देह विमर्कव्यत्ययः । किञ्च अमित्राः शत्रवोऽन्वेन तमसा गाढान्धका-
रेण सचन्तां सङ्गच्छन्तां पच् सञ्चये लोद् ॥ ॥ द्वादशैन्द्यः समाप्तः ॥ १२ ॥

अवसृष्ट्वापरां । पत् शरव्ये ब्रह्मं सदृशिते । गच्छामित्रान्ध-
द्वयस्व मामीपाकञ्चनोच्छिपत् । १३ ॥

हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या ब्रह्मणा मन्त्रेण संशिता तीक्ष्णकृता
ब्रह्मसंशिता तादृशि हे शरव्ये त्वमवसृष्टास्मामिर्मृक्ता सती परापत सहसा
परसैन्ये पतिता भव । पतित्वा चामित्रान् शत्रून् गच्छ प्राप्नुहि प्राप्य च
प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश प्रविश्य चामीपां शत्रूनां मध्ये कं घन पुरुषं
मा उच्छिपः अवशिष्टं मा कुरु सर्वानपि जहीत्यर्थः शिपुळ विशेषणे पुषा
दीत्यादिना (पा. ३-१-९९) चौरङ् ॥ १३ ॥

प्रेता जयता नरऽइन्द्रो वृडंशर्म यच्छतु । उग्रार्थ-
सन्तु वाहवो नाधृष्या यथासंथ । १४ ॥

योद्धन्तौति । हे नरोऽस्मदीया योद्धारो युयं प्रेत परसैन्यं प्रति
प्रकर्षेण गच्छत ततो जयत विजयं प्राप्नुत द्वयचोऽतस्तिडइति (पा.

६-३-१३९) प्रेतैस्त्र दीर्घः अन्येषामपि दृश्यतऽइति (पा. १-१
 १३७) जयतेस्यत्र दीर्घः। इन्द्रो वो युष्मभ्यम् शर्म जयोत्यं मुखम् यच्छतु
 ददातु दाण दाने पाघ्रेत्यादिना (पा. ७-३-७८) यच्छादेशः । किं
 च यथा युष्मनाधृष्या असथ केनाप्यतिरस्कार्या भवथ । तथा वो युष्माकं
 बाहवो मुजदण्डा उग्रा उदूर्णाधुवाः सन्तु । असथेस्यत्र हेटोऽडाग्र-
 विति (पा. ३-३-९४) अडागमः ॥ १४ ॥

असौ या । सेनां मरुतुऽपरेपामब्धैति नऽओजसा स्पर्द्ध-
 माना । ताङ्गूहत तमसापव्रतेन यथा मौऽअभ्योऽअभ्यन्न जा-
 नन् । १५ ॥

हे मरुतो या प्रसिद्धा असौ परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मानमि आ
 एति अभ्यागच्छति । कीदृशी ओजसा बलेन स्पर्द्धमाना स्पर्द्धा कुर्वाणातां
 सेनां तमसा अन्वकारेण युष्मं गूहत संवृताङ्कुरुत । तथा गूहत । यथा
 अमी सैनिकां अन्योऽन्यं न जानन् परस्परं न जानीयुस्तथा गूहत । कीदृ-
 शेन तमसा अपव्रतेन अपगतं व्रतं कर्म यस्मात्तेन येन व्याप्तानाङ्कर्म
 नश्यति तादृशेन तमसा गूहतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

यत्र वाणाऽसम्पतन्ति कुमारा विशिखाऽइव । तन्नऽइन्द्रो
 बृहस्पतिरदितिऽ शर्मं यच्छतु विश्वाहा शर्मं यच्छतु
 । १६ ॥

यत्र यस्मिन्बुद्धे वाणाः शत्रुप्रयुक्ताः सम्पतन्ति इतश्चेतश्च सम्भूय
 पतन्ति तत्र दृष्टान्तः कुमारा विशिखा इव विगता शिखा येषां ते विशिखाः
 खिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकवचा वाअतिवालाश्चपलाः सन्तो
 यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् तत् तत्र बुद्धे इन्द्रः नोऽस्मभ्यं शर्मं विज-
 योत्यं मुसं यच्छतु ददातु । कीदृश इन्द्रो बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पतिः

पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः अदितिः नास्ति दितिः स्वण्डनं यस्य अख-
ण्डितशक्तिः विश्वाहा विश्वान्सर्वान् स मन्ताद्वन्तीति शत्रूना विश्वाहा स
शर्म यच्छतु इति पुनरुक्तिरादरार्या । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः
अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्म यच्छतु विश्वानि
च तान्यहानि च विश्वाहा विभक्तेराकारः अत्यन्तसंयोगे द्वितिया ॥ १६ ॥

मर्मणां ते वर्मेणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु-
वस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तन्त्वानु देवा-
मदन्तु । १७ ॥

हे यज्ञमान ते तव मर्मणि जीवस्थानानि वर्मेणा कवचेनाहं छाद-
यामि आवृणोमि । राजा विप्रादीनामविपः सोमोऽमृतेन नास्ति मृतं
मरणं येन तेन मरणनिवारकेणानेन वर्मेणा त्वा त्वामनुवस्तामन्वाच्छा-
दयतु । वस आच्छादनेऽदादिः लोट् । तथा वरुणः ते तव वर्म उरोः
एथोरपि वरीयः उरुत्तरं प्रथीयः कृणोतु करोतु अत्यन्तमुरु वरीयः
ईयमुनि प्रस्थस्फेत्वादिना (पा. ६-४-१९७) उरोर्वरादेशः किं च
देवाः जयन्तन्विजयं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा
हृष्यन्तु उत्साहयन्तु वा ॥ १७ ॥

मर्मणि तरुति कवचं प्रयच्छति इति सङ्ग्रामे कवच दानवेलायामस्य
मंत्रस्य पाठोविहितः इति रुद्रे तृतीयोऽध्यायः

अथ ' रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः '

हरिः—ॐ विभ्राद्बृहस्पिवतु सोम्यम्मद्वायुर्हर्धदचज्ञ-
पता वविहृतम् । वातजुतो जोऽभिरक्षतिक्त्तना प्रजाऽ
पुपोप पुरुधा द्विर्गजति । १ ॥

विविधं भ्राजते विभ्राद् सूर्यः सौम्यं सोमरूपं हविः पिवतु कीदृशं
सोम्यं बृहत् महत् मधु मधुरस्वादम् । यःसूर्यः त्मना आत्मना प्रजाः
अभिरक्षति पालयति पुपोप पुष्पाति च पुरुधा बहुधा विरानति च
शोभते कीदृशः-यज्ञपतौ यजमाने अविहृतमखण्डितमायुःदधत् स्थापयन् ।
वातजुतः वातेन प्रेरितः वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति-प्रसिद्धिः । त्मना
मन्त्रेष्व्वाह्यादेरात्मन (पा. ६-४-१४१) इत्यन्तरलोपः ह्रु कौटिल्ये
ह्रु हेरशब्दसीति (पा. ७-२-३१) ह्रु. आदेशः ॥ १ ॥

उदुस्यञ्जातवेद सन्देवं ब्रहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय
सूर्यम् । २ ॥

उ निपातः पादपूरणः त्यमिति त्यच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थे । केतवो
रश्मयः स्यं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्ब्रहन्ति देवो दानाद्योतनाद्देति यास्कः
[निरु. ७-२०-] किम्भूतम् सूर्यं जातवेदसम् जातं वेदो ज्ञानं
धनं वा यस्मात्तम् किमर्थमुद्ब्रहन्ति विश्वाय दृशे षचर्थे चतुर्थो विश्वस्य
दर्शनाय अगद्ब्रह्ममित्यर्थः । दृशेविख्याते चेति (पा. ३-४-११) तुमर्थे
निपातः । तस्मै स्वाहा सुहृतमस्तु ॥ २ ॥

येनापात्रकचक्षसा भुरण्यन्तञ्जना ३ ॥ ५अनु । खं वरुण
पश्यसि । ३ ॥

हे पावक शोधक येन चक्षसा दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमनुपश्यसि
क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्युः भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन्
तम् क्विबन्तात् शतृप्रत्ययः । सर्वमेघयाजिनं भुरण्युपक्षिरूपमात्मानं कृत्वा
स्वर्गच्छन्तम् येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा जनानस्मात्पि भुर-
ण्यतः हे वरुण त्वं पश्य वरुणः सूर्यः ॥ ३ ॥

दैव्या वद्वर्युऽ आगतं रथेन सूर्यस्त्वचा । मद्धा
यज्ञं समञ्जाये । तम्प्रच्छथायं चित्रन्देवानाम्
॥ ४ ॥

देवानामिमौ दैव्यौ हे दैव्यौ अध्वर्यु अश्विनौ युवां रथेन आग-
तमागच्छतम् शपो लुक् । कीदृशेन रथेन सूर्यस्त्वचा सूर्यस्येव त्वक्
कान्तिर्यस्य तेन । एतन्मद्धा मधुरेण हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं
समञ्जाये युवां संम्रक्षयतम् बहूनि हवीषि कुरुतमित्यर्थः । तंप्रत्नया
(७-१२) अयं वेनः (७-११) चित्रन्देवानाम् (७-४२) तिस्रः
प्रतीकोक्ताः आद्ये द्वे शुक्रमन्थिपुरोरुचौ । (१) तृतीयाग्रयणस्य ॥ ४ ॥

तंप्रत्नया । अयंवेनः । चित्रन्देवानाम् इतिचतुर्थऋचः

तम्प्रच्छथा । पूर्वथा द्विष्वथे मथा ज्येष्ठतातिम्बाहिषदं
स्वविदम् । प्रतीचीनं वृजनन्दोहसे धुनिमाशुञ्जयन्तमनुया
सुवर्देस । ५ ॥

हे इन्द्र त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्षसे पुनःपुनः सोमपानेन
वृद्धिं प्राप्नोषि ताम् । वृजनमिति मलनात् (निष० २-९) बलं

बलवद्यज्ञफलं दोहसे क्षारयसि ददासीत्यर्थः यजमानायेति शेषः
 कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह प्रतनथा प्रतनपूर्वेत्यादिना (पा. १-३
 १११) याहप्रत्ययः उपमार्थीयः प्रतनशब्दः पुराणवचनः (निव०
 ३-१७ चिरन्तनानां भृग्वादीनामीव फलं दोहसे । पूर्वया पूर्वेषा-
 मिव ऋषीणां साध्यादिनामिव विश्वया विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव ।
 इमया इदानीन्तनानाम् यजमानानामिवास्य फलन्दोहसे तन्त्वा स्तुम् इति
 शेषः । किम्भूतम् तम् ज्येष्ठतातिम् तननम् तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उ-
 र्कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा वृक्षज्येष्ठाभ्यामित्यादिना (पा.
 १-४-४१) प्रशंसायाम् तातिरुप्रत्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्यो
 वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदम् यज्ञेषुबर्हिषि सीदतीति बर्हिषदस्तम्
 स्वर्विदम् स्वः शुलोकम् वेत्ति जानातीति स्वर्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः
 प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखम् धुनिं धुज कम्पने कम्पितारम् शत्रूणाम्
 आशुं शीघ्रम् जयन्तम् नेतव्यानि वस्तुनि यद्वास्या ऋचोऽर्यान्तरम्
 हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनम् प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम् वृजनम् वर्जनीय-
 भालस्था श्रद्धादिकम् दोहसे रिक्तीकरोपि विनाशयसि दुह प्रपूरणे प्रपूर-
 णम् रिक्तीकरणमिति क्षीरस्वामी किं च यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहा-
 छत्रान्कम्पयन्तमाशुं शिघ्रकारिणम् जयन्तम् सम्यगनुष्ठानेन यजमाना-
 न्तराण्यतिशयानमेनम् यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे
 तासु क्रियासु तं त्वाम् । स्तुम् इति शेषः । कथमिव प्रतनया याप्रत्यय
 उपमार्थः प्रतनाः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वं पित्रा-
 दय इव विश्वया अतीताः सर्वे यजमाना इव इमया इदानींतना वर्तमाना
 यजमाना इव वयं त्वां स्तुम् इत्यर्थः

शुक्रम् उत्तरवेदिश्रौणो प्रतिप्रस्था मन्थिनम् सादयति ॥ वेदिश्रौ-
 णिदैवतम् हे उत्तरवेदिश्रौणे त्वमता दृष्ट्या नुपार्हिसितासि ॥ १ ॥

अयं वेनञ्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायु रजसो विमाने ।
 इममपां संज्ञमे सूर्यस्य शिशुन्नविष्णा मतिर्मा-
 रिहन्ति । ६ ॥

अनयाधिदैवमधियज्ञं चावस्थितः सोमः स्तूयते ॥ अधिदैवं चन्द्रा-
 त्मना स्तूयते । वेनोवेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः (॥ निरु. १०-१८)
 विनि कान्तावित्यस्य, रूपम् अयम् वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने
 उदकम् रज उच्यते उदकस्य निर्माणकाले श्रीष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा
 अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः । पृश्निरादित्यो द्युलोको
 वा गर्भोऽवस्थानं यासां ताः द्युलोकस्या रविस्था वा अपो वर्षति । किम्भू-
 तो वेनः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युलक्षणम् जरायुवद्वेष्टनं यस्य स
 ज्योतिर्जरायुः । इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्तूयते विप्रामेधाविनो
 ब्रह्मणा इमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वा-
 भिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तुवन्ति बालं यथा कश्चिन्नलयति तद्वद्यं सोमं
 स्तोत्रवाखरूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति रिहति रर्चनकर्ममु पठितः (निघ०
 ३-१४) अर्चनं स्तवनमेव । किम्भूतमिमम् सूर्यस्यापां च संज्ञमे पृहि-
 तामिरन्द्रिरभिपुतमिति शेषः सोमामिपवार्थं वसतीवर्थं आपो अपां-
 सूर्यस्य च संगमे गृह्यन्ते ता वै वहन्तीना ऽ स्यन्दमानानां गृह्णीयादिया
 गृह्णीयादिति ध्रुतेः । यद्वायमर्थः अपां सूर्यस्य संज्ञमे निमित्ते उदकसूर्य-
 समागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं
 कस्याचिद्वस्तुनो लाभाय यथा कश्चित्तौति । ईदृश हे सोम त्वमुपयामेन
 अहपात्रेण गृहीतोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति
 शेषः ॥ ६ ॥

चित्रन्देवानामुदगादनी कञ्चक्षुर्मिन्नस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा चावा पृथिवीऽ अन्तरिक्षः सूर्योऽआत्मा जगतस्त
स्थुर्पञ्च । ७ ॥

परापररूपेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तुयते । सूर्यः चित्रमाश्रयं यथा तथा
उदगात् उदयं प्राप्तः उद्गच्छति वा । लड्ये लुब् उदयत्रेव स्वतेजसा
नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतिष्यादत्तऽइत्याश्रयम् किम्भूतः सूर्यः
देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकम् मुखमाश्रय
इत्यर्थः यद्दानीकं समूहः किरणपूज इत्यर्थः । तथा मित्रस्य वरुणस्य
अग्नेः चक्षुः नेत्रवत्प्रकाश इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेव
मनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः
स सूर्य उद्गतः सन्धावापृथिवी दिवं मूर्धे धान्तरिक्षं चाप्राः आपूरि-
तवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण
स्तौति । किम्भूतः सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तस्थुपः स्यावरस्य च जगत
आत्मान्तर्यामी यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापति-
स्तद्भक्षेति श्रुतेः सूर्योऽद्वैतमनेनोच्यते इति भावः तस्मै स्वाहा सुहुत-
मस्तु ॥ ७ ॥

आनऽइडाभिर्विदधे सुशस्ति विश्वानरुं सविता देवऽ
एतु । अपि यथा युवानो भक्तथानो विश्वजगदाभिपिच्ये
मनीषा । ८ ॥

विश्वानरो विश्वनरहिनकारी सविता देवः नोऽस्याकं विदधे यज्ञ-
गृहे आ एतु आगच्छतु । कथम् इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात्तथा इडा
मक्षणेन शोभना शस्तिः शंसनं प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा यथा सर्वे
इदां भक्षयन्ति तथा एदिवत्यर्थः यद्वा सुशस्ति विमक्तिलोपः कीदृशो

यज्ञगृहे सुशस्ति सुशस्तौ इडाभिः शोभनप्रशंसाशुक्ते । एवं सूर्यमुन्का
 देवानाह हे युवानः जरारहिता देवा अपि निश्चितम् आमिपित्वे अमिपतने
 आगमनकाले यथा येन प्रकारेण यूपं मत्सथ मद तृप्तौ तृप्तय तथा
 नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् गन्तुं जङ्गमम् पुत्रगवादिकम् मनीषा मनीषया
 बुद्ध्या मत्सथ अन्तर्भूतप्यर्थः तर्पयत यथा भवद्भिरतृप्तिः क्रियते तथा-
 स्मत्प्रज्ञास्तर्पणीया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यद्दय । कच्च वृत्रहन्नुदगाऽअभिसूर्य्य । सर्वन्तदिन्द्रते
 घरो । ९ ॥

॥ वृत्रो मेपे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिराविति कीशात् वृत्रमन्ध-
 कारम् शार्धरं हन्ति वृत्रहा रविः । हे वृत्रहन् हे सूर्य्य हे इन्द्र ऐश्वर्य्य-
 युक्त अद्य यत् कच्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उदगाः अभ्युदेपि तत्सर्वं ते तव
 वशोऽस्तीति शेषः यद्वा उदगाः अत्र पुरुषव्यत्ययः । यत्किंचित्प्राणि-
 जातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्वस्येशिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदांसि सूर्य्य । विश्वमा-
 भांसि रोचनम् । १० ॥

हे सूर्य्य त्वं ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्तासि विश्वमाभांसि प्रकाशयसि च
 आग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः । कीदृशं विश्वं
 रोचनं दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः कीदृशस्त्वम् तरणिः तरत्यति-
 प्रागति नभोवर्षेति तरणिः अश्ववितृभ्योऽनिरिति [उणा. २-९८]
 तरतेरनिप्रत्ययः । विश्वदर्शतः विश्वस्य, दर्शतो, दर्शनीयः दर्शरतच् ॥ १० ॥

तत्सूर्य्यस्य । देवत्त्वनन्महिच्चम्मद्दया कर्त्तोर्धिततद् सङ्गमार ।

युदेदयुक्तहरीरतः सधस्थ्यादाद्वात्री वासस्तनुतेसिमस्मै । ११ ॥

सूर्यस्य तत् देवत्वं देवतानु भावः तच्च महित्वं महामाग्यमैश्वर्यम्
तत्किम् कर्त्तोः ईश्वरे तोमुक्तमुनाविति (पा. ३-४-१३) इति करोते-
स्तोमुन्प्रत्ययः कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये विततं विरतास्तिमंशु-
जालं संजमार संजहार संहरते न ह्यन्य । एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं
संहरतुं वा शक्नोतीत्यर्थः किं च यदा इत् यदैव हरितः हरितवर्णान्तश्मी
नयुक्तयुक्ते आत्मनि आरोपयति सधस्यात् सह तिष्ठन्त्यंशवो यत्र
तत्सधस्थं व्योममण्डलम् सध मादस्थयोश्छन्दसीति (पा. ६-३-१६)
सहस्य सधादेशः सन्ध्याकाले पीतवर्णानंशून्यदा व्योममण्डलात्सिमि
न्योजयति । आत् अनन्तरमेव रात्री निशा सिमस्मै वासः तनुते सर्वं वस्तु
तमसाडादयतीत्यर्थः सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसद्भावात् सिमशब्दः
सर्वार्थायः ॥ ११ ॥

तद्धिमित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्योरूपकृणुते द्वयोर्हपरस्थे ।
अनन्तमन्त्र्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्त्र्यदरितुः सम्भरन्ति ।
। १२ ॥

सूर्यो द्योः द्युलोकस्योपस्थे उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कृणुते
कुरुते । येन रूपेण जनानभिचक्षे अभिचष्टे पश्यति । मित्ररूपेण सुकृ-
तिनोऽनुगृह्णाति । वरुणरूपेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्य-
स्य अन्यत् एकं पाजो रूपमन्तम् कालज्ञो देशतश्चापरिच्छेद्यम् रुशत्
शक्यं दीप्यमानं विज्ञानयनानन्दं ब्रह्मैव । अन्यत् कृष्णं द्वैतलक्षणं रूपं
हरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति धरियान्त इन्द्रियग्राह्यं द्वैतरू-

पोकम् एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतामिति द्वे रूपे सूर्यस्य सगुणनिर्गुणं ब्रह्म
सूर्य एवेत्यर्थः ॥ पात्र इति बलनाम (निष०२-२) इह । रूपमुच्यते
रोचतऽइति रुशत् औणादिकेऽति प्रत्यये चकारस्य शकारो गुणामाद्यश्च
निपात्यते यद्वा रुश हिंसायाम् रुच्यर्थे वर्तमानादस्मल्लटः शतरि रुश-
दिति रूपम् ॥ १२ ॥

वण्महारं ॥ ऽअसि सूर्य्य वर्डादित्य महारं ॥ ऽअसि ।
महस्ते सतो महिमा पनस्य तेद्वादेव महारं ऽअसि । १३ ॥

वदित्यन्ययम् सत्यार्थम् हे सूर्य सुवति प्रेरयति कार्येषु जगदिति
सूर्यः राजसूपसूर्यत्वादिना (पा. १-१-११४) वयवन्तो निपातः
यद् सत्यं त्वं महान् असि श्रेष्ठोऽसि आदत्तेऽग्नित्यादित्यः हे आदित्य
यद् त्वं महानसि । किंच महः महवः सतः नित्यस्य ते तव महिमा पनस्यते
लोकैः स्तूयते हे देव दीप्यमान अद्वा सत्यं त्वं महानसि अभ्यासे, भूया-
समर्थं मन्यन्तऽइति (निरु. १०-४२) पुनरुक्तिरादरार्था ॥ १३ ॥

वत्सूर्य्यश्चर्वसा महारं ॥ ऽअसि सुत्रा देव महारं ॥
ऽअसि । मन्हादेवानामसूर्य्यः पुरोहितो विभुज्ज्योतिरदा-
व्यम् । १४ ॥

हे सूर्य यद् सत्यं श्रवसा घनेन यशसा वा त्वं महानसि हे देव
सत्यं त्वं महानसि देवानाम् मध्ये श्रेष्ठोऽसि केन मन्हा महत्वेन कीदृशः
स्वम् असूर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसूर्यः
प्राणिहितः पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः
सर्वदेवानां सूर्यविदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् विभु व्यापकमदाभ्यमनु-
पार्हस्यं ज्योतिः तेजस्त्वमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रयन्तः सूर्यं त्रिंशोदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते
जर्नमानः ७० जसा प्रतिभागनीधिम् । १५ ॥

आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम् । श्रयन्त इति श्रयन्तः श्रीज् सेवायाम् ।
अतः शतरि शपि गुणे प्राप्ते व्यस्येन वृद्धिः । इव एवार्थे । सूर्यं श्रयन्तः
आश्रयन्तः एव अर्थाद्रश्मयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाप्येव
वसूनि धनानि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्वादीनि भक्षत अमक्षत मज्जन्ते विमज्ज-
न्ते प्राणिभ्यो विमज्ज्य ददतोत्यर्थः । मज्ज मागसेवयोः अस्य छडिः तडिः
प्रयमवद्वचने रूपम् । अडमावजापः । आत्मनेपदेष्वनत इति (पा.
७-१-९) क्तस्यादादेशः सूर्यकिरणा इन्द्रदत्तां वृष्टिं भूमौ विमज्जन्ती-
त्यर्थः । किं च वयं तान्येव वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च
ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम् धारयाम स्यापयामित्यर्थः । किमिव
भागं न मागमिव यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः । धि घृतो
लड् व्यत्ययेन शपः श्लुः इदित्वम् तुजादिस्वादम्मासदीर्घः ॥१५ ॥

अद्यादेवाऽउदिता सूर्यस्य निरहंसऽपिपृता निरव-
द्यात् । तर्गे मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिऽसिन्धुः पृ-
थिवीऽउतद्वयौः । १६ ॥

दीप्यन्ति दीप्यन्ते इति देवाः रश्मयः हे देवाः नोऽस्मानंहसः पापात्
निःपिपृत निर्मुञ्जत । अवद्यात् दुर्यशसोऽपि निःपिपृत । पृथक् कुरुतं
अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयतेत्यर्थः क्व अद्यास्मिन्दिने सूर्यस्य
उदिता उदिते उदये अद्य सूर्योदयेऽस्मान् शुद्धान्कुरुतेत्यर्थः । अद्येत्यत्र
द्यचोऽतास्तिष्ठः निपातस्य चेति (पा० ६-३-१३५-१३६) दीर्घः
अन्येषामपि दृश्यत इति (पा. ६-३-१३७) दीर्घः पिपृतेत्यत्र किं च

मित्रादयः तत् (नः) अस्मद्वचनं मामहन्तां पूजयन्तु अङ्गीकुर्वन्त्वित्यर्थः ।
के मित्रः वरुणः अदितिः देवमाता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि
च द्यौः स्वर्गः ॥ १६ ॥

आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशय अमृतम्-
त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि-
पश्यन् । १७ ॥ इति रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

सविता देवः हिरण्ययेन हिरण्ययेन रथेन आयाति आगच्छति किं
कुर्वन् कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ्रमणम् कुर्वन् अमृतं
देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन् भुवना-
नि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसाध्विति विचारयन् ॥ १७ ॥ इति
रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ ' रुद्रे पंचमोऽध्यायः '

हरिः—ॐ नमस्ते रुद्रमन्वयवऽजुतो तऽइषवे नमः+ वा-
हुभ्यामुत ते नमः+ । १ ॥

हे रुद्र रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः
रुषणं रुत् ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः
ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो नरान्दुःखमोगेन रोदयति रुद्रः हे रुद्र ते तव
मन्यवे प्रौढाय नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेपवे वाणाय

नमः उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः तव क्रोधवाणहस्ता अस्पदरिष्वेव
प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः ॥ १ ॥

याते । रुद्र शिवा तनूरधोरापापकाशिनी । तथा नस्तु
शान्तमया गिरि शन्ताभि चाकशीहि । २ ॥

हे रुद्र या ते तवेदशी तनुः शरीरं । हे गिरिशन्त तथा तन्वा
नोऽस्मानमिचाकशीहि अभिपश्य चाकशीतिः पश्यतिकर्मा ॥ कीदृशी
तनुः शिवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतोऽधोरा अविपमा सौम्या अंत-
एवापापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न
पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमि-
त्यर्थः । गिरौ, कैलाशे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तार-
यति गिरिशंतः गिरिवाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टि-
द्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ शेते गिरिशः अमति गच्छति जानातीत्यंतः
सर्वज्ञः अम गतौ मजने शब्दे कर्तरि क्तः गिरिशश्चासावंतश्च गिरिशं-
तस्तत्सम्बुद्धिः शकन्वा दित्वात्पररूपम् [हा. ६-१-९४ वा. २]
कीदृश्या तन्वा शंतमया सुखतमया ॥ २ ॥

यामिपुंश्चिरिशन्त हस्ते विभुर्ष्यस्तवे । शिवाङ्घ्रिचित्रताङ्कुरु
मा हिंसीडं पुरुपञ्जगत् । ३ ॥

हे गिरिशंत त्वं यामिपुं वाणं हस्ते विमर्षिं धारयासि किं कर्तुम्
अस्तवे अमुक्षेपणे तुमर्षे तवेप्रत्ययः असितुं शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थः हे गिरिच
गिरौ कैलाशे स्थितो भूतानि त्रायनऽइति गिरिचः तामिपुं शिवां कल्याण
कारिणो कुरु किं च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदापि गवाश्वा
दिकं मा हिंसीः मा बधीः ॥ ३ ॥

शिखेन चर्चसा । त्वा गिरिशच्छा वदामसि । यथा नुऽस-

ब्रह्मिजर्गादयक्ष्मन् सुमना ऽअसत् । ४ ॥

गिरौ कैलाशे शेते गिरिश हे गिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तु-
तिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे
अछाभेराप्तुमिति शाकपूणिः (निरु. १-२८) संहितायां निपातस्य
चेति (पा. ६-३-१३६.) दीर्घः इदन्तो मसि (पा. ७-१-४६)
किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः
पश्वादि यया येन प्रकारेण अपक्ष्मं नीरोगे सुमनाः शोभनमनस्कं च
असत् भवति तथा कुर्विति शेषः सुमनः शब्दे पुंस्त्वमार्पं जगद्विशेषण
त्वात् असदित्यत्र लोटोऽडाटाधित्यद् (पा. ३-४-९४) इलोपः ॥ ४ ॥

अद्वयवो च दधिवक्त्रा प्रथमो दैव्यो भिषक् । अहीँश्च
सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाँश्च यातुधान्यो धराचीँऽपरासुव । ५ ॥

रुद्रो मामध्यवोचत् अधिवक्त्र मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम
सर्वाधिक्यं भवत्येवेत्यर्थः कीदृशः । अधिवक्त्रा अधिकवदनशीलः प्रथमः
सर्वेषां मुख्यः पुज्यत्वात् दैव्यः देवैर्म्यो हितः भिषक् रोगनाशकः स्मरणे
नैव रोगनाशाद्विपक्कम् एवं परोऽक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे रुद्र सर्वा यातु-
धान्यः यातुधानी राक्षसीः त्वं परासुव पराक्षिप अम्मभ्यो दूरीकुरु किं
कुर्वन् सर्वाँन्हीँन्सर्पव्याघ्रादन्जिम्मयन् विनाशयन् कीदृशीर्यातुधान्यः
अधराचीः अधरेऽधो देशेऽङ्गन्ति तां अधराच्यः ताः अधोऽधो गमनशीलाः
चौ समुच्चये सर्पनाशराक्षसीक्षेपौ सहैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्ताम्त्रोऽर्करुणऽउत वव्भुऽसुमङ्गलः । ये चैनं
रुद्रा ऽअभितो दिक्षुश्रिताऽसहस्रशो वैपालंहेडईमहे । ६ ॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूपते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः च

गंशन्तु णश अदर्शने नशेरत एत्वम् अङ्घ्रि वेत्येत्वम् पुषादित्वाञ्चुरह
 अस्य रुद्रस्य निपङ्गधिः निपङ्ग्यतऽइति निपङ्गः खङ्गः स धीयतेऽस्मि-
 न्निति निपङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खङ्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मा-
 न्प्रति न्यस्तसर्वेशस्योऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

याते । हेतिर्मीढुष्टमहस्ते वभूर्व ते धनुः । तयास्मा-
 द्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज । ११ ॥

अतिशयेन मीढ्वन्मीढुष्टमः तसौ मत्वर्थे इति (पा १-४-१९)
 मसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् । (पा. १-४-१११ पत्वष्ट्वे हे मिढुष्टम
 सेकृतम ववर्षुक्त ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमायुधम् वभूर्व अस्ति
 एकं ते वदं पादपूष्णाप तपा धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिभुज
 परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः कीदृशया तया अयक्ष्मया नास्ति
 यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुषद्रवया दृढया अनुषद्रवकारिण्या वा ॥ ११ ॥

परिते धन्वनो हेतिरस्मान्बृणक्तु विश्वतः । अथो यऽई-
 पुधिस्तवारोऽ अस्मान्निधेहितम् । १२ ॥

हे रुद्र ते तव धन्वनो हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुधम् विश्वतः सर्व-
 तोऽस्मान्परिवृणक्तु त्वजह्यु पा हन्त्वित्यर्थः । वृजी । वर्जने रुषादित्वात्
 भ्रम् । अथो अपि च यस्तव इपुधिस्तमस्मत्सकाशात् आरे दूरे निधे-
 हि अस्मत्तो दूरे स्थापय ॥ १२ ॥

अवृतक्तय धनुष्वह सहस्राक्ष शतेपुधे । नशीर्ष्य श्लथ्या-
 नाम्मुखी शिवो नःसुमना भव । १३ ॥

सहस्रवक्षीणि यस्य शतमिषुवयो यस्य हे सहस्राक्षं हे शतेषुषे त्वं
 नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचिन्तश्च भव अनुग्रहाणे
 त्यर्थः । किं कृत्वा धनुस्वतस्य अपञ्चकं कृत्वा शत्यानां मुखा मुखानि
 वाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा शृ हिंसायाम् समासेऽनन्पूर्वे च्छो
 त्यप् कृत इद्वातोः (पा. ७-१-१००) ॥ १३ ॥

नमस्तुऽआयुधायानां तता य धृष्णवे । उभाभ्यामुत
 ते नमो बाहुभ्यान्तव धन्वने । १४ ॥

हे रुद्र ते तवायुधाय नमोऽस्तु वाणाय नतिरस्तु कीदृशाय अनात-
 ताय धनुष्यनारोपिताय धृष्णवे धर्षणशीलाय धृषेः क्लृप्त्ययः रिपून्हन्तुं
 प्रगल्भाय । उतापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः । तव धन्वने
 धनुषेऽपि नमोऽस्तु तस्यापि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्वी-
 काय ॥ १४ ॥

मा नो महान्तमुत मा नोऽ अर्भकम्मानुऽउक्षन्तमुत मा
 नऽ उक्षितम् । मा नो वधीऽपितरम्मो त मातरम्मा नः
 प्रियास्तन्वो रुद्रीरिषड् । १५ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः
 उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधीः नोऽस्माकमुक्षन्तं सिञ्चन्तं तरुणं
 मा वधीः उतापि नोऽस्माकमुक्षितं सिक्तं गर्भस्थं च मा वधीः नः पितरं
 जनकं मा वधीः उतापि नो मातरं जननीं मा वधीः महान्तमित्यनेन सिद्ध-
 योर्मातापित्रोः पुनरादानमादरार्थम् । नोऽस्माकं प्रियाः बल्लभाः तन्वः
 तनूः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि मा रीरिपः मा हिंसीः रिपतिर्हिंसा-
 कर्मा ॥ १५ ॥

मा नस्तोके । तनये मा नऽआयुषि मा नो गोषु मा
 नोऽअश्वेषुरीरिपः । मा नो वीरान्नुद्र भामिनो वधीर्हवि-
 ष्मन्तुः सदमित्त्वा हवा महे । १६ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिपः मा हिंसीः न
 आयुषि जीवने मा हिंसीः । नो गोषु घेनुषु मा रीरिपः । नोऽश्वेषु तुरगेषु
 मा रीरिपः । विभक्तिव्यत्ययो वा श्लोकं तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः माम
 क्रोधे भामिनः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान्मा वधीः । क
 उपकार इति चेत् हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदमित्त्वा सदैव त्वां वयं हवामहे
 यागायाह्वयामः त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्य वाहवे । सेनाद्ये दिशाञ्च पतये नमो नमो
 धृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यःपशूनाम्पतये नमो नमःशक्ति-
 ञ्जरा य त्त्रिपीमते पथीनाम्पतये नमो नमो हरिकेशायोप-
 वीतिने पुष्टानाम्पतये नमो नमो वबलुशाय । १७ ॥

हिरण्यमाभरणरूपं बान्होर्यस्य सहिरण्यमाहुः स च सेनां नयतीति सेनानीः
 तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः । हरयो हरितवर्णाः
 केशाः पर्णरूपाः पेशां ते हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः
 पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ शक्तिञ्जराय शक्तिं बाल-
 लुणं तद्वत्पिञ्जराय पितरक्तवर्णीय तिलोपच्छान्दसः । त्विपिदीप्तिरस्या-
 रित त्विपिमान् संहितायां त्विपिशब्दस्य दीर्घः । ईदृशाय रुद्राय नमः ।
 पथीनां मार्गाणां पालकाय नमः पथिशब्दो मार्गवाचो उत्तरदक्षिण
 वृत्तीया मार्गाः श्रुतायुक्ताः हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जरारहितायोपवी-

तिने गङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां
पतये स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

नमो बभ्रुशाय । व्याधिने ज्ञानाम्पतये नमो नमो
भवस्य हेतुं जगताम्पतये नमो नमो रुद्राय तत्प्रायिने क्षे-
त्राणाम्पतये नमो नमः सूतायाहन्त्यै वनानाम्पतये नमो
नमो रोहिताय । १८ ॥

बभ्रुशः कपिलवर्णः यद्वा विभक्तिं रुद्रमिति बभ्रुर्वृषमस्तास्मिन्दोते
स बभ्रुशः । विध्यति शत्रूनि विधाधी तस्मै रुद्राय नमः । अत्रानां पाल-
काय नमः भवस्य संसारस्य हेतुं आयुधाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः
जगतां पालकाय रुद्राय नमः ॥ आततेन विस्तृतेन घनुषा सह एति गच्छति
आततायी उद्यतायुषस्तस्मै रुद्राय नमः क्षेत्राणां देहानां पालकाय नमः
न हन्तीत्यहन्तिस्तस्मै अहन्त्रे सूताय सारथये तद्रूपाय रुद्राय नमः ।
सारथिर्न हन्ति वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय । स्थे पतये वृक्षाणाम्पतये नमो नमो
भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनाम्पतये नमो नमो मन्त्रिणे
वाणिजाय कक्षाणाम्पतये नमो नमः उच्चैर्घोषाया कन्दर्यते
पत्नीनाम्पतये नमो नमः कृत्स्नायुत र्या । १९ ॥

रोहितो लोहितवर्णः । स्यपतिर्गृहादिकर्त्ता विश्वकर्मरूपेण तस्मै नमः
वृक्षाणां पालकाय नमः भुवं तनोतीति भुवन्तिर्भूमण्डलविस्तारकः ।
वरिवो धनं करोतीति वरिष्णत् स एव वारिवरुतः स्वार्थेऽण् स्थान

मोग्यकराय नमः । ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः आलोष-
 नकुशलो मन्त्री वणिगेव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः । वनगता
 गुल्मवीरुधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः उच्चैर्वोषो ध्वनिर्यस्य स उच्चै-
 र्षोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय
 नमः ॥ पत्नीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । एको
 रयो गजश्चाश्वास्त्रयः पञ्च पदातयः एष सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभि-
 धीयत इति व्यासोक्तेः (माहाभारः १-२८९) ॥ १९ ॥

नमो कृत्स्नाय तया । धावते सत्त्वनाम्पतये नमो नमो
 सहमानाय निव्याधिर्नाऽआव्याधिर्नाम्पतये नमो नमो
 निपङ्गिणे ककुभार्थस्ते नानाम्पतये नमो नमो निचेरवे
 परिचरारारण्यानाम्पतये नमो नमो ब्रह्मते । २० ॥

कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्धनुः यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य
 भावः कृत्स्नायततातया आकर्णपूर्णधनुष्टेन धावते युद्धे शीघ्रं गच्छते
 रुद्राय नमः शीघ्रगती सरतेर्धावादेशः तलोपशृङ्गदसः यद्वा कृत्स्नः सर्व
 आयो लाभो यस्य स कृत्स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायता तया धावते
 सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः
 सत्वन्शब्दः प्राणिवाची सत्वानः सात्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां
 पालकाय नमः ॥ सहतेऽरीनभिमवतीति सहमानः नितरां विध्याति हन्ति
 शत्रूनिति निव्याधी तस्मै नमः आ समन्ताद्विव्यन्तीत्याव्याधिन्यः शू
 सेनास्तासां पालकाय नमः निपङ्गः खङ्गः सोऽस्यास्तीति निपङ्गी ककुभो
 महान् तस्मै रुद्राय नमः ककुभ इति महन्नामसु (निघ. १-१)
 पठितम् इतेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः अपहारबुद्ध्या निरन्तरं

चरतीति निचेरुः परित आपणवाटिकादौ हरणेछया चरतीति परिचरः
 तस्मै नमः। अरण्यानां वनानां पतये नमः। रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते
 यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादि-
 शरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं
 तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखांश्रं चन्द्रस्य लक्षकम् किं बहुना
 लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

नमो वृञ्चते। परित्रञ्चते स्तायूनाम्पतये नमो नमो निषङ्गिणऽ
 इषुधि मते तस्कराणाम्पतये नमो नमः-सृकायिष्यो जिघा
 ऽसद्रथो मुष्णताम्पतये नमो नमो सिमद्रथो नक्तञ्चर-
 द्रथो विकृन्तानाम्पतये नमः । २१ ॥

यश्चति प्रतारपति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन तस्मै नमः ।
 स्वामिन आतो भूत्वा व्यवहारे कुत्रचित्तादीयम् धनमपन्हते तद्वञ्चनम्
 सर्वन्यवहारे धनापन्हवः परिवञ्चनम् । गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे
 खातादिना द्रव्यहर्तारः । स्वीया एवाहर्निशमज्ञाता हर्तारश्च । पूर्वे स्तेनाः
 उत्तरे स्तायवः, तेषां पतये नमः । निषङ्गः खड्गो वाणो वा सोऽस्या-
 स्तीति निषङ्गी । इषुधिर्वाणाधारोऽस्यास्तीतीषुधिमान् । तदुमयरूपाय
 नमः । तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः ॥ सृक इति वञ्चनाम
 (निष० २-२०) सृकेण वजेण सह यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः । सृका-
 यिणः अत एव शत्रून्हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः
 हन्तेः सप्तन्ता छतृप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ क्षेत्रादिषु धान्यापहर्तारो
 मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः । असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः
 नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तंचरतः खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिषां-

तकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । विक्रन्तन्ति छिन्दन्ति ते विक्रन्ताः छिन्वाप-
हरन्तस्तेषां पतये नमः ॥ २१ ॥

नमोऽउष्णीपिणे । गिरिचगयं कुलुञ्चानाम्पतये नमो
नमोऽइपुमद्रथो घन्वनायिभ्यश्च वो नमो नमोऽआतन्वना-
नेभ्यश्च प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो नमोऽआयच्छ्रपेभ्यश्च
द्रचश्च वो नमो नमो विसृजद्रथे ॥ २२ ॥

उष्णीपं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीपी उष्णीपेण शिरःप्रावृत्य ग्रा-
मेऽपहतुं प्रवृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अध्वन्यानां वस्त्राद्यपहतुं पर्व-
तादिविपमस्थानचारी तदुभयरूपाय रुद्राय नमः । कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां
लुञ्चन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः कुत्सितं लुञ्चन्ति वा तेषां पालकाय नमः ॥ इपवो-
विद्यन्ते येषान्ते इपुमन्तः जनान्भीषयितुं वाणधारिणस्तेभ्यो नमः घन्वना
धनुषा सह यन्ति गच्छन्ति घन्नायिनः हे रुद्रा घनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं
नमः चकारो मन्त्रमेदज्ञापनार्थः एवमग्रेऽपि आतन्वन्त्यारोपयन्ति ज्यां
घनुषीत्यातन्वानास्तद्रूपेभ्यो नमः प्रतिदधते सन्दधते वाणं घनुषीति
सन्दधानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः आयच्छ्रपेभ्यो नमः आयच्छ्रपेभ्यो नमः
अस्यन्ति क्षिपन्ति वाणानित्यस्यन्तस्तेभ्यो नमः असु
क्षेपणे दिवादिः ॥ २२ ॥

नमो विसृजद्रथे विद्धयद्रथश्च वो नमो नमोऽस्वपद्रथो
जाग्रद्रथश्च वो नमो नमोऽशयानेभ्योऽआसनिभ्यश्च वो

नमो नमस्तिष्ठन्नयो धार्वन्नश्च वो नमो नमः सभाभ्यः
। २३ ॥

विमुञ्जन्ति विमुञ्जन्ति वाणानरिष्विति विमुञ्जन्तः तेभ्यो नमः । विध्यन्ति
ताडयन्ति शत्रूनि विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः । मुक्तस्य वाणस्य लक्ष्ये
प्रवेशो वेधः । स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्नावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः
जाग्रति ते जाग्रतः जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः । शेरते ते शयानाः
मुपुह्ययस्यावन्तस्तेभ्यो नमः । आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च
वो नमः । तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः । धावन्ति ते
धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्यः । सभापतिभ्यश्च वो नमो नसोश्च-
भ्यो ऋषिपतिभ्यश्च वो नमो नमः आह्वयाधिनीभ्यो विवि-
ध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नमः उगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च
वो नमो नमो गणेभ्यः । २४ ॥

अथ जातसज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्त रुद्राद्वैतप्रतिपाद-
नाय अयोऽएवं हैतानि रुद्राणां जातानीति (९-१-१-१९)
श्रुतेः । समारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः समादिषु रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति
तारपर्यम् ॥ समायाः पतिभ्यो वो नमः ॥ अश्वास्तुरगास्तेभ्यो नमः ॥ अश्वा-
नां पतिभ्यो वो नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिभ्यो देव्यः सेना
या ताभ्यो नमः ॥ विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः ॥
उत्कृष्टा गणा भृत्समूहा यासां ता उगणाः उपसर्गान्त्यलोपः एपोदरा-
दित्वात् (पा. १-३-१०९) ब्राह्मयाद्या मातरस्ताभ्यो नमः ।

सृष्टन्ति घ्नन्ति तृहस्यः तृहि हिंसायां हन्तुं समर्था दुर्गादयस्ताम्भो
 वो नमः ॥ २४ ॥

नमो ग॒णेभ्यो । ग॒णप॑तिभ्यश्च वो नमो नमो व्रा॒तेभ्यो
 व्रा॒तप॑तिभ्यश्च वो नमो नमो गृ॒त्सेभ्यो गृ॒त्सप॑तिभ्यश्च
 वो नमो नमो वि॒रूपे॑भ्यो वि॒श्वरू॑पेभ्यश्च वो नमो नम॑ऽ
 सेना॑भ्यऽ । २५ ॥

देवानुचरा मूलविशेषा गणास्तेभ्यो नमः । गणानां पालका गणप-
 तयस्तेभ्यो वो नमः । व्राता नानाजातीयानां संघास्तेभ्यो नमः ॥ व्रात-
 पालका व्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः गृध्यन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः
 गृत्सा मेवाविनो वा तेभ्यो नमः गृत्सपतयस्तरपालकारस्तेभ्यो वो नमः ।
 विकृतं रूपं येषान्ते विरूपा नम्रमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो नमः ।
 विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषान्ते विश्वरूपास्तुरङ्गवदनहयग्रीवादय-
 स्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

नम॑ऽसेना॑भ्यऽ । सेना॑निभ्यश्च वो नमो नमो रथि॑भ्योऽअ-
 रथे॑भ्यश्च वो नमो नमः + क्ष॒त्र॑भ्यः + स॒ह॒र्षी॑भ्यश्च वो नमो
 नमो म॒ह॒द्ग॑र्षोऽअ॒र्धके॑भ्यश्च वो नमः + । २६ ॥

सेनारूपेभ्यो नमः । सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो
 वो नमः । न्हस्त्रश्लान्दसः ॥ रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः ।
 नास्ति रथो येषां ते अरथास्तेभ्यो वो नमः । सि निवासगत्योः तुदादिः
 क्षिपन्ति निवसन्ति रथोप्वानि क्षत्तारः यद्वा क्षिप्पेरणे क्षिपन्ति प्रेरयन्ति

सारथीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठातारः । नत्पनेपृत्वष्टक्षत्तुहोतृपो तृमातृ जामा-
 तृपितृदुहितृ इत्यौणादिकसूत्रेण तृचप्रत्ययान्तो निपातः तेभ्यो नमः ।
 सङ्गृह्यन्त्यश्वानिति संग्रहीतारः सारथयः एवुल्व्वाविति (पा. १-१.
 १३३) तृव् । तेभ्यो नमः । महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो
 नमः । अर्मकाः प्रमाणादिभिरल्पाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

नमस्तर्क्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलाले-
 भ्यः कम्मारेभ्यश्च वो नमो नमो निपादेभ्यश्च पुञ्जिष्ठे-
 भ्यश्च वो नमो नमश्च श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमो
 नमः ॥ २७ ॥

तक्षाणः शिल्पजातयस्तेभ्यो नमः । रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्र-
 धारविशेषास्तेभ्यो वो नमः । कुलालाः कुम्भकारास्तेभ्यो नमः ॥ कर्मारो
 होहकारास्तेभ्यो वो नमोऽस्तु निपादा गिरिचस मांसाशिनो मिलास्तेभ्यो
 नमः । पुञ्जिष्ठाः पक्षिपुञ्जघातकाः पुलकसादयस्तेभ्यो वो नमः । शुनो
 नयन्ति ते श्वन्यः श्वकण्ठबद्धरज्जुधारकाः श्वगणिनः नयतेर्हस्व आर्षः
 तेभ्यो नमः । मृगान्कामयन्ते ते मृगयवः इदम्युरिदं कामयमान इति
 यास्कोक्तेः (निरु. १-३१) सुप आत्मनः क्यजिति (पा. ३-१-८)
 क्यच् क्यचि चैति (पा. ७-४-३१) प्राप्तस्येत्वस्य न छन्दस्यपुत्र
 स्येति (पा. ७-४-३४) निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो
 नमः ॥ २७ ॥

अमृतभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च
 रुद्राय च नमश्च शर्वाय च पशुपतये च नमो भीर्लग्नी-

वाय च शितिकण्ठाय च नमः - कपर्दिने । २९ ॥

ये वः शब्दास्ते पूजावाचका वा न. युष्मदादेशाः । इत्युमयतो नम-
स्कारमन्त्राः समाप्ताः । अथ नमस्कारोपक्रमा नाम मन्त्रा उच्यन्ते ।
भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः । रुत् दुखं द्रावयति
नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः ॥ शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः ।
पशुनज्ञानपाति रक्षतीति पशुपातिस्तस्मै नमः । विपभक्षणेन नीला नीलव-
र्णा ग्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः । शितिः श्वेतः
कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शिती घवल-
मेचकौ ॥ २८ ॥

नमः - कपर्दिने । च ह्युत्तकेशाय च नमः - सहस्राक्षाय
च शतधन्वने च नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च नमो
मीढुष्टमाय चेषुनते च नमो ह्रस्वाय । २९ ॥

कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दो तस्मै नमः । पाशुपतादिवेषेणः
चकाराः सर्वे समुच्चयार्थं ज्ञेयाः व्युत्पाः मुण्डिताः केशा यस्य स व्युत्त-
केशस्तस्मै नमः । यस्यादिरूपेण मुण्डितत्वम् । सहस्रमक्षीणि यस्य सह-
स्राक्षस्तस्मै इन्द्ररूपाय नमः । शतं धनुषि यस्य शतधन्वा धनुषश्चे-
त्यनङ् [पा. ५-४-१३९] तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः । गिरौ कैलाशे
शतेऽसौ गिरिशयस्तस्मै नमः । शिपिविष्टाय विष्णुरूपाय विष्णुः शिपिविष्ट
इति श्रुतेः यद्वा शिपिपु पशुपु विष्टः प्रविष्टः पशवेषै शिपिरिति श्रुतेः
सर्वप्राणिन्वन्तर्यामितया स्थित इत्यर्थः यद्वा यज्ञो वै शिपिः यज्ञेऽधि-
देवनात्वेन प्रविष्टः शिपिरादित्यो वा पण्डलाधिष्ठानित्यर्थं तस्मै नमः

शिष्योऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः [निरु.
५-८] अतिशयेन मीढ्वान्मेघरूपेण सेक्ता मीढ्वष्टमः तस्मै नमः ॥
इषवो वाणाः सन्त्यस्येतीपुमान् तस्मै नमः ॥ २९ ॥

नमो ऋत्वाय । च वामुनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे
च नमो वृद्धाय च सवृधे च नमोऽर्ध्याय च प्रथमाय च
नमोऽआशवे । ३० ॥

रूपतो नमस्काराः । ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः । वामनः सङ्कुचिता
वयवस्तस्मै नमः वृहन्प्रौढाङ्गस्तस्मै नमः । वर्षीयानतिशयेन वृद्धः प्रस्थ-
स्फेत्यादिना (पा. ६-४-१५७) वर्षादेशः तस्मै नमः वृद्धो वयसाधिक-
स्तस्मै नमः वर्धन्ते विद्याविनयादि गुणैस्ते वृधः पण्डिताः क्विप् तैः सह
वर्ततऽइति सवृत् तस्मै नमः । जगतामग्रे मवोऽर्धयस्तस्मै नमः । अग्राद्यत्
सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै नमः ॥ ३० ॥

नमोऽआशवे । चाजिराय च नमोऽशीर्ध्याय च शीर्ण्याय
च नमोऽऊर्ध्याय चावस्वन्न्याय च नमो नादेयार्य च द्वी-
प्याय च । ३१ ॥

अप्नुते जगद्व्याप्नोतीत्याशुस्तस्मै नमः । अजति गच्छतीत्यजिरो
गतिशीलस्तस्मै नमः । शीघ्रे वेगवद्भस्तुनि भवः शीघ्र्यः । तत्र भव इति ।
(पा. ४-३-१३) यत्सर्वत्रे ॥ शीभृ कत्यने शीभते कत्यते इति शीभ
आत्म श्वाधी पचाद्यच् तत्र भवः शीभ्यः । शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो
वा तत्रे मवाय नमः । ऊर्मिषु कल्लो लेषु भव ऊर्म्यः । तस्मै नमः ।
अवगनः स्वनो यस्मात्तदवस्वनं स्थिरजलम् यद्वा अथ नीचैर्गतादी
स्वनोऽवस्वनस्तत्र मवाय । नद्यां मवो नादेयस्तस्मै नमः । स्त्रीभ्यो ढक्

(पा. ४-१-१२०) ॥ द्वीपे जलान्तर्घतिनिर्जलभूमौ मवो द्वीप्य
स्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

नमो ज्येष्ठाय । च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चाप-
रजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो जघन्याय
च बुध्न्याय च नमः सोम्याय । ३२ ॥

वयोऽवस्थाविशेषाभिवायकाः षट् नमस्काराः । अत्यन्तं प्रशस्यो
ज्येष्ठस्तस्मै नमः । ज्य चेति (पा. १-३-६१) प्रशस्यशब्दस्येष्टनि
ज्यादेशः । अत्यन्तं युवाल्पो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः । युवाल्पयोः कनन्य
तरस्यामिति (पा. १-३-६४) कनादेशः पूर्वं जगदादौ द्विरण्यगर्भ
रूपेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै नमः । अपरास्मिन्काले प्रलयेकालाग्निरूपेण
जातोऽपरजस्तस्मै नमः । मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगादिरूपेण मवो मध्य-
मस्तस्मै नमः । मध्यान्मः । गल्म घार्द्धे गल्मनं गल्मो घार्द्धम् । अप-
गतो गल्मो यस्मात्सोऽपगल्मोऽप्रगल्मोऽव्युत्पन्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः ।
एकगर्भान्तरितोऽपगल्मो वा । जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र मवो
जघन्यस्तस्मै नमः । बुध्ने वृक्षादिमूले मवो बुध्न्यस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

नमः सोम्याय । च प्रतिसूर्याय च नमो याम्याय च
क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसाख्याय च नमः उर्वर्याय
च खल्ल्याय च नमो वृष्याय । ३३ ॥

सोमं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोम्यः यद्वा उमाभ्यां पुण्यपापाभ्यां
सहितः सोमो मनुष्यलोकः । पुण्येन पुण्यं लोकं नपति पापेन पापमु-
पाभ्यां मनुष्यलोकमित्याधर्षणश्रुतेः । [प्रश्नोपनिषः. २-१] । तत्र

भवः सौम्यस्तस्मै नमः ॥ प्रतिसरो विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र
 भवः प्रतिसर्यः तस्मै नमः । आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्यस्य मण्डने ।
 ब्रणशुद्धो चमूपृष्ठे नियोज्यारक्षकं कर्णे मन्त्रमेदेऽपीति विश्वः । यमे भवो
 याम्यः पापिनां नरकात्तिद्राता तस्मै नमः । क्षेमे कुशले भवः क्षेम्यस्तस्मै
 नमः । श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वातत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः जव-
 सानं सपाप्तिर्वेदान्तो वा तत्र भवोऽवसान्यस्तस्मै नमः उर्वरा सर्वसस्याब्द्या
 सूस्तत्र धान्यरूपेण भव उर्वर्यस्तस्मै नमः । खलो धान्यविवेचनदेशस्तत्र
 भवः खल्यस्तस्मै नमः । खलः कल्के मुवि धाने क्रूरे कर्णे जयेऽधमे
 इत्युक्तेः ॥ ३१ ॥

नमो वृक्षाय । च कक्ष्याय च नमः श्रुवाय च प्रति-
 श्रुवाय च नमः आशुपेणाय चाशुरथाय च नमः शूराय
 चावभेदिने च नमो विल्मिने । ३४ ॥

यने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वने वृक्षौघो जलं वा धनं प्रस-
 वणे मेहे प्रवासेऽग्गसि कानने । कक्षं तुणं बली वा तत्र भवः कक्ष्यस्तस्मै नमः ।
 कक्षो वीरुधि दोर्मूले कळे शुष्कवने तृणे श्रूयतऽइति श्रवः शब्दस्तद्रूपाय नमः ।
 प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः । आशुः शीघ्रा सेनायस्य स आशुपेणः
 तस्मै नमः । आशु शीघ्रो रयो यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः । शूराय युद्ध-
 धीराय नमः । अवभिनत्ति रिपून्नीचैर्विदारयतीत्यवभेदीतस्मै नमः ॥ ३४ ॥

नमो विल्मिने । च कवचिने च नमो विल्मिणे च वरु-
 धिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय
 चाहनुष्याय च नमो धृष्णवे । ३५ ॥

विलम्बं शिरस्त्राणमस्यास्ति भिल्मी तस्मै नमः । पटस्यूनं कर्पासगर्भं
 देहरक्षकं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः । लोहपत्रं शरीररक्षकं
 वर्म तदस्यास्तीति वर्मा तस्मै नमः । गजोपरिस्थो गञ्जाकारः कीष्ठी
 वरूथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति वरूथी तस्मै नमः । वरूथं तु तत्रुत्राणे
 रथगोपनवेद्मनोः । श्रुताय प्रसिद्धाय नमः । श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य
 स श्रुतसेनस्तस्मै दुन्दुमौ मेर्या भवो दुन्दुम्यस्तस्मै । दुन्दुभिस्तु मेर्या द्विति-
 मुते विपे । आहन्यते तावद्यतेऽनेनेत्याहननं धाद्यसाधनं दण्डादि तत्र पव
 आहनन्यस्तस्मै ॥ ३५ ॥

नमो घृष्णवे । च प्रमृशाय च नमो निपङ्गिणे चेपुधिमते
 च नमस्तीक्ष्णेपत्रे चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधर्षने
 च । ३६ ॥

घृष्णोक्षीत्येवंशीलो घृष्णुः प्रगल्भ तस्मै नमः । प्रमृशति विचारयति
 प्रमृशः पण्डितस्तस्मै नमः इगुपथेति [पा. ३-१-१९९] कः निपङ्गिणे
 खड्गयुनाय नमः । इपुधिमते तूणयुताय नमः । तीक्ष्णा असह्य इपवो
 वाणा यस्य सः तीक्ष्णेपुस्तस्मै नमः । आयुधान्यन्यान्यपि सन्ति आयुधी
 तस्मै नमः । शोभनमायुधं त्रिशूलं यस्य स स्वायुधस्तस्मै नमः । शोभनं
 धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा तस्मै ॥ ३६ ॥

नमः सुर्थाय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय
 च नमः कुल्याय च सरस्याय च नमो नादेयाय च
 वैशन्ताय च नमः कूप्याय । ३७ ॥

सुतिः क्षुद्रः प्रवाहः क्षुद्रमार्गो वा तत्र भवः क्षुत्यस्तस्मै नमः

याश्चादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यस्तस्मै नमः । कुत्सितमटति जनो
यत्रेति काटो विपममार्गस्तत्र भवः काट्यस्तस्मै नमः । काटः कुल्याप्रदेशो
वा नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति नीपो गिर्यधोभागः ऋक्प्रबध्ःपथामिति
(पा. १-४-७४) अप्रत्ययः द्रान्तरूपसर्गेभ्योऽप ईदिति ॥ (६-३-
९७) अप्शब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्पस्तस्मै नमः । कुल्या कृत्तिमा
सरित्तत्र भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः कुल्यस्तस्मै । कुलं
देहेऽन्वये गणे । सरसि भवः सरस्यस्तस्मै नमः । नद्यां भवो नादेयस्तस्मै
नदीजलरूपाय नमः ॥ वेशन्तो ऽल्पसरस्तत्र भवो वैशन्तस्तस्मै नमः ॥ ३७ ॥

नमः कूप्याय । चावृष्ट्याय च नमो वीध्याय चातप्याय
च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च नमो वृष्याय चाह-
र्ष्याय च नमो वात्याय । ३८ ॥

कूपे भवः कूप्यस्तस्मै । अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यस्तस्मै नमः ।
इन्धी दीप्तौ विशेषेण इध्रं बोध्रं निर्मलं शरदध्रं तत्र भवो वीध्र्यः पद्मा
विगत इध्रो दीप्तिर्यस्मात्स वीध्रो घनागमस्तत्र भवाय नमः । आतपे भव
आतप्यस्तस्मै मेघे भवो मेघ्यस्तस्मै । विद्युति भवो विद्युत्यस्तस्मै । वर्षे
वृष्ट्या भवो वर्ष्यस्तस्मै । अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यस्तस्मै नमः ॥ ३८ ॥

नमो वात्याय । च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वा-
स्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चा-
रुणाय च नमः शत्रे । ३९ ॥

वाते भवो वात्यस्तस्मै । रिप्यन्ते नश्यन्ति, मृतान्यत्रेति रेष्मा प्रलय-
कालः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति (पा. ३-२-७५) मनिन् तत्र भवो

रेभ्यः प्रलयेऽपि विद्यमानायेत्यर्थः । वास्तुनि गृहमुवि भवो वास्तव्य
स्तस्मै वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् वास्तुं गृहमुवं पाति वास्तुपंस्तस्मै । उग्रया
संहितः सोमस्तस्मै । रुद्र दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकस्तस्मै । ताम्रो
रक्तवर्णः उदयद्रविरूपेण तस्मै । अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनाक-
रूपेण ॥ ३९ ॥

नमःशङ्खे । च पशुपतये च नमःऽङ्गुग्राय च भीमाय
च नमोग्रेवधाय च दूरे वधाय च नमो हन्त्रे च हर्नीयसे
च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय । ४० ॥

शं मुखं गमयति प्रापयति शंगुः शं मुखरूपा भावो वाचो वेद
रूपा यस्येति वा तस्मै । पशूनां प्राणिनां पतिः पालकस्तस्मै । उग्र उद्-
र्णायुधः शत्रून्हन्तुं तस्मै भीमः शत्रुमयोत्पादकः । अग्रे पुरो वर्तमानो
हन्तीत्यग्रेवधस्तस्मै । दूरे वर्तमानो हन्तीति दूरेवधस्तस्मै । हन्तीति हन्ता
तस्मै लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः । अतिशयेन हन्ता
हनीयान् तस्मै तुरिष्ठेमेयःस्त्विति । (पा. ६-१-११४) तृचो लोपः
प्रलये स्रष्टेहन्तेत्यर्थः । हरयो हरिताः केशाः पत्ररूपा येषां तेभ्यो
वृक्षेभ्यः कल्पनरूपेभ्यो नमः । तारयति संसारमिति तारस्तस्मै ॥ ४० ॥

नमःशम्भवाय । च मयो भवाय च नमः शङ्खाय च
मयस्कराय च नमःशिवाय च शिवतराय च । ४१ ॥

शं मुखं भवत्यस्मादिति शम्भवः । यद्वा शं मुखरूपश्चासौ भवः
संसाररूपश्च मुक्तिरूपो भवरूपश्च तस्मै नमः । मयः मुखं भवत्यस्मान्मयो

भवः संसारमुखप्रदस्तस्मै । शं लौकिकमुखं करोति शंकरस्तस्मै । मयो
 मोक्षमुखं करोति मयस्करस्तस्मै । स्रकन्दनादिरूपेण लौकिकमुखका-
 रित्वम् । शस्त्रादिरूपेण ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षमुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां
 पदाभ्यां साक्षात्सुखकारित्वम् पूर्वपदाभ्यां तद्वारा कारयितृत्वमिति
 विवेकः । शिवः कल्याणरूपो निष्पापस्तस्मै । शिवतरोऽत्यन्तं शिवो
 मत्तानपि निष्पापान्करोति तस्मै नमः । अस्यां कण्ठिकायां पद्मजुषि
 पूर्वस्यां दशोक्तेः ॥ ४१ ॥

नमः॒उ॒पार्थ्याय । चा॒वा॒र्ध्याय च॒ नमः॒प्र॒तर॒णाय चोत्त॒र-
 णाय च॒ नमः॒स्तौ॒र्ध्याय च॒ कू॒ल्याय च॒ नमः॒श॒र॒ण्याय च॒
 के॒ल्याय च॒ नमः॒सि॒क॒त्याय । ४२ ॥

पारे संसाराब्धेः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्यस्तस्मै । अवारे
 अर्वाक्षीरे संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्थस्तस्मै । पारावारे परार्वाची
 तीरे पात्रम् यद्यन्तरमिति कोपः । प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरण
 हेतुः प्रतरणस्तस्मै । उत्कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणस्तस्मै ।
 तीर्थे प्रयागादौ भवस्तीर्थस्तस्मै । कूले तटे भवः कूल्यस्तस्मै । शर्पं
 पालतृणं गंगातीरोत्पन्नम् कुशाङ्कुरादि तत्र भवः शर्प्यस्तस्मै । फेने
 छिण्डिरे भव फेन्वस्तस्मै ॥ ४२ ॥

नमः॒सि॒क॒त्याय । च॒ प्र॒वा॒ह्याय च॒ नमः॒कि॒ट॒शिलाय
 च॒ क्ष॒य॒णाय च॒ नमः॒क॒र्पा॒दिने च॒ पु॒ल॒स्तये च॒ नमः॒इ॒रि॒ण्याय
 च॒ प्र॒प॒त्याय च॒ नमो॒ वृ॒ज्याय । ४३ ॥

सिकतासु भवः सिकत्यस्तस्मै । प्रवाहे खोतासि भवः प्रवाह्यस्तस्मै ।

कुत्सिताः क्षुद्राः शिलाः शर्करारूपाः पापाणा यत्र प्रदेशे स किं-
शिलस्तद्रूपाय नमः । क्षियन्ति निवसन्त्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदे-
शस्तस्मै । कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै । पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तः
यस्य तत्त्वं छान्दसं रस्थ लत्वं च । यद्वा पूर्णं शरिरेषु अस्तिः सत्ता यस्य
स पुलस्तः सर्वान्तर्यामी तस्मै नमः । इरिणमूपरं वितृणदेशस्तत्र भव
इरिण्यः तस्मै । प्रकृष्टः पन्याः प्रपन्यो बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः
प्रपथ्यस्तस्मै ॥ ४३ ॥

नमो ब्रज्याय । च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय च गो-
ह्याय च नमो हृदय्याय च निवेप्याय च नमुंडकाट्याय
च गह्वरेष्ठ्याय च नमुंडशुष्क्याय । ४४ ॥

ब्रजे गोसमूहे भवो ब्रज्यः तस्मै गोष्ठाष्वनिब्रहा ब्रजाः । गावस्ति-
ष्ठन्ति यत्रेति तद्गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यस्तस्मै । तल्पं शय्या तत्र भवस्त-
ल्प्यस्तस्मै गोहे भवो गेह्यस्तस्मै हृदये भवो हृदय्यो जीवस्तस्मै । निवेप्य
आवर्तो नीहारजलं वा तत्र भवो निवेप्यस्तस्मै । कुत्सितमटन्ति गच्छन्ति
जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यस्तस्मै ।
गहरे विषमे गिरिगुहादौ गम्भीरे जले वा तिष्ठति गहरेष्ठस्तस्मै ॥ ४४ ॥

नमुंडशुष्क्याय । च हरित्याय च नर्मपां सृष्ट्याय च
रजस्याय च नमो लोप्याय चो लप्याय च नमुंडक्याय
च सृष्ट्याय च नर्मपूर्णाय । ४५ ॥

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यस्तस्मै । हरिते अर्द्धे काष्ठादौ भवः हरि-
त्यस्तस्मै । पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यस्तस्मै । ओर्गुणः । रजसि गुणे परागे

वा भवो रजस्यस्तस्मै । रजो रेणुपरागयोः स्त्रीपुष्ये गुणभेदे च । लुप्यते
 नश्यति गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यस्तस्मै । लोपः
 संहारो वा । उलपा वल्बनादितृणविशेषास्तत्र भव उलप्यस्तस्मै ।
 उलपस्तु गुल्मनीतृणभेदयोः । उर्व्या भूमौ भव उर्व्यः तस्मै दीर्घ
 आर्षः । ऊर्वो वडवानलो वा । शोमन ऊर्वः कल्पानलस्तत्र भवः सूर्यः
 स्तस्मै ॥ ४५ ॥

नर्मः पर्णार्थं । च पर्णशदार्यं च नर्मऽउद्गुरमाणाय चाभि-
 र्गते च नर्मऽआखिदते च प्रखिदते च नर्मऽइपुकृद्भ्यो धनु-
 ष्कृद्भ्यश्च वो नमो नमो वडकिरिकेभ्यो देवानाः हृदये-
 भ्यो नमो विचित्रवस्केभ्यो नमो विक्षिण्णस्केभ्यो नर्मऽआ-
 निर्हतेभ्यः+ । ४६ ॥

तरूणां पत्ररूपाय नमः । शङ्ख शान्ते शदनं शदः शान्तम् यद्वा प-
 र्णानि शिर्यन्ते शाल्यन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थिति-
 देशस्तद्रूपाय नमः । गुरी उद्यमे तुदादिभ्यः शः उद्गुरते उद्यपश्च करोति
 उद्गुरमाण उद्यमी तस्मै । अभिहन्ति शत्रूनित्याभिघ्नन् तस्मै । आ समन्ता-
 त्खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्याखिदन् तस्मै । प्रकर्षेण खेदयाति पापिन
 इति प्रखिदन् तस्मै । इपून्वाणान्कुर्वन्ति ते इपुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ।
 धनुषि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । युष्मदादेश
 योगात्प्रत्यक्षा एते रुद्राः । तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां समाप्ताः॥ एवं चत्वा-
 रिंशदधिकशतद्वयमन्त्रै रुद्राय सर्वात्मत्वमुक्तम् । अथ रुद्रेषु प्रधानमू-
 तानामग्निवायुमूर्त्याणां सम्वन्धीनि चत्वारि यजुष्युच्यन्ते । चतुर्णामादौ
 नमः शब्दाच्चत्वार्येव यजुषि । आद्यं चतुर्दशाक्षरम् ॥

प्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्याहृतिसंज्ञानि ॥ नमो ष इति । देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयवत्प्रधानमूतेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि ह तानि देवानां हृदयानीति ॥ (९-१-१-२२) श्रुतेः । हृदयानिव हृदयानि यथाङ्गानां हृदयं प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशेभ्यस्तेभ्यः किरिकेभ्यो वृष्ट्यादिद्वारा जगत्कुर्वन्ती । किरिकास्तेभ्यः एते हीदृढसर्वं कुर्वन्तीति (९-१-१-२३) श्रुतेः ॥ विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति घर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः । विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति पापमिति विक्षिण्वत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः । आ समन्ताग्निर्हिता निर्गताः सर्गादौ लोकेभ्य इत्यानिर्हितास्तेभ्यो रुद्रावतारेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो नमः । हन्तिर्गत्यर्थः । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रौणि ज्योतीर्दृष्यजायन्ताग्निर्व्योऽयं पवते सूर्य इति ॥ ४९ ॥

द्रापेऽअन्धसस्पते दरिद्रनीलं लोहित ॥ आसाम्प्रजानामेपामर्षश्रूनाम्माभेर्मरौद्धो च नडकिञ्चना ममत् । ४७ ॥

हे द्रापे द्रा कुत्सायां द्रापयति कुरित्सां गतिं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः । हे अन्धसः सोमस्य पने पाञ्चक अन्धसस्पतऽइति सोमस्य पतऽइत्येतदिति [९-१-१-२४] श्रुतेः हे दरिद्र निष्परिग्रह अद्वितीयत्वादिति भावः । हे निललोहित कण्ठेनीलोऽन्यत्र लोहितः हे शिव नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादिनामेपां पशूनां गवादीनां त्वं मा भेः मयं मा कुरु बहुलं नृदसीति (पा. २-४-७३) शपो लृक् । मा रोक् रुजो भङ्गे प्रजापशूनां मङ्गं मा कार्षीः कर्मणि पष्ठचौ । च पुत्रनोऽस्माकं किं चन किमपि द्विपदचतुष्पदादिकं यो मा आममत् रुग्णं मा कार्षीत् यद्वा रुग्णं मास्तु । अम् रोगे लङि धातोरमागम आर्षः ॥ ४९ ॥

इमा रुद्राय । तवसे कपर्दिने क्षयवीराय प्रभरामहे
मती ऽ । यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वम्पुष्टद्वामेऽ
अस्मिन्ननातुरम् । ४८ ॥

धमिमाम् अस्मदीया मतीः युद्धिः रुद्राय शङ्कराय प्रभरामहे प्रहरा-
महे समर्पयामो रुद्रं स्मराम इत्यर्थः । ह्यग्रहोर्भः । कीदृशाय तवसे महते
बलवते वा । उभयत्र तवः शब्दः पठितः (निघ० २-९-१-३) कप-
दिने जटिलाय । क्षयवीराय क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूरा यत्र स क्षयवी-
रस्तस्मै शूरयुतायेत्यर्थः । क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा ।
द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे गवादिपशवे सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये
यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भवति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन्वासस्थाने
विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा असत्
स्यात् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

याते । रुद्र शिवा तनूऽ शिवाविश्वा हा भेषजी । शिवा-
रुतस्य भेषजी तया नो मृडजीवसे । ४९ ॥

या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तथा तन्वा नोऽस्मान्जीवसे जीवितुं
मृड सुख्य । कीदृशी शिवा शान्ता अधोरा । विश्वाहा विश्वानि च ता-
म्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगऽइति (पा. २-३-५)
द्वितीया तस्या आकारः सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याणकारिणी
भेषजी औषधरूपा संसारव्याधिनिवर्तिका । रुतस्य शारीरव्याधेः शिवा
समीचीना भेषजी निवर्तिकौपाधिः ॥ ४९ ॥

परिनो रुद्रस्य हेतिर्घृणक्लुपरिं स्वेपस्य दुर्मतिरघायोऽ ।

अवस्थिरा मध्वञ्चस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड
। ५० ॥

रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुषं नोऽस्मान्परिवृणक्तु परितो वर्जयतु
अस्मान्मा हन्त्वित्यर्थः । त्वेषस्य क्रुद्धस्य अघायोः द्रोग्धुर्दुर्मतिर्दुष्टमति
द्रोहबुद्धिश्चास्मान्परिवृणक्तु त्वेषति क्रोधेन ज्वलति त्वेषस्तस्य पचाद्यच्
अघं पापं परस्येच्छति अचायुःसुप आत्मनः कयजित्यत्र (पा. ३-१-८)
परेच्छायामपि वाच्यमिति कयच् कयचि चेतीस्वे (पा. ७-४-३१)
प्राप्ते अश्वापस्याविति (पा. ७-४-३७) आकारः कयाच्छन्दसीति
(पा. १-२-१७०) उपत्ययः मेहति सिंचतीति मिढ्वान् हे मीढ्वः
कामाभिवर्धुक स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूपि त्वमवतनुष्व अवतारय
व्यारहिताति कुरु । किमर्थं मध्वञ्चः मधमिति धननाम मघं हविल्लक्षणं
घनं विद्यते येषां ते मध्वन्तो यजमानास्तदर्थं यजमानानां मयनिवृत्तये
इत्यर्थः । किं च तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रं च
सुखय कर्मणि चतुर्थ्यै ॥ ५० ॥

मीढ्वष्टम् शिवतम । शिवो नःसुमना भव । परमे वृक्ष-
आयुषन्निधाय कृत्तिं वृक्षा नऽआचरपिनाकम्बिन्मृदागहि
। ५१ ॥

अतिशयेन मीढ्वान्मीढ्वष्टमः । अत्यन्तं शिवः शिवतमः । हे मीढ्व-
ष्टम अतिशयेन कामसेक्तः हे शिवतम अत्यन्तं कस्याणकर्त्तः । नोऽस्मा-
न्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः हृष्टचित्तश्च भव । किं च परमे दूरस्ये
उन्नते वा वृक्षे वयदौ आयुषं त्रिशूलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं वर्म
वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ तपश्चरेति वा । आगच्छन्नापि

पिनाकं धनुर्विभ्रत् धारयन्सन् आगहि आगच्छ । ज्याशरहीनम् धनुर्मा-
त्रम् शोभायै धारयन्नागच्छेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विकिरिद्र विलोहित । नमस्तेऽस्तु भगवड् । यास्ते
सहस्रं हेतयोद्वयमस्मन्निर्वपन्तु ताः । ५२ ॥

विविधं किरं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र
हे विलोहित विगतं लोहितं कल्पं यस्मात्स विलोहितः हे शुद्धस्वरूप
भगवः भगवन् ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे रुद्र ते तव याः सहस्रं हेतयोऽसं-
ख्यान्यायुधानि ता हेतयोऽस्मदन्यमस्मन्व्यतिरिक्तं निवपन्तु घन्तु ॥ ५२ ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हेतयः । तासामीशानो
भगवड्पराचीना मुखीकृधि । ५३ ॥

हे भववः भगवन् धनुषैश्वर्यसम्पन्न तव बाहोर्हेतयोः याः सह-
स्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतिनां मुख्या मुख्यानि शल्यानि
पराचीना असमतः पराद्मुख्यानि त्वं कृधि कुरु करोतेः शपि लुप्ते श्रुशु-
ण्पृकृन्म्यश्चन्दसीति [पा. ६-४-१०२] हेर्धिः । कीदृशत्वम्
ईशान् ईष्टऽइतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सहस्रसंख्यानि धनुः खड्गः
शूलं वनेत्यादिभेदेन सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः
संख्यैकवचनाच्च वीर्षीयामिति (पा. १-४-४३) शस्त्रत्वयः धनुष-
दीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

असंख्यघाता सहस्राणि । ये रुद्राऽअधिभूम्याम् तेषां
सहस्रयोजनेवधन्वानितम्भसि । ५४ ॥

भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते । असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अ-
मिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिताः तेषां रुद्राणां घन्वानि घनूषि
सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिस्तादृशे पथि सहस्रयोजनव्यवहिते
मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः अपज्यानि कृत्वास्मत्तो
दूरं सिपाम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अस्मिन्नन्तरिक्षे भवाऽअधि । तेषां सहस्रयो-
जनेवधर्वा नितन्मसि । ५५ ॥

अन्तर्गिहस्था रुद्रा उच्यन्ते अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिश्रित्य ये भवा रुद्राः
स्थिताः तेषां घन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कीदृशोऽन्तरिक्षे महाति विशाले
अर्णवे अर्णीसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात् । अर्णसो
लोपश्चेति [पा. १-२-१०९-२] वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ १९ ॥

नीलग्रीवाऽशितिकण्ठा दिवः रुद्राऽउपश्रिताऽ तेषां
सहस्रयोजनेवधर्वा नितन्मसि । ५६ ॥

द्युस्था रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपश्रिताः स्वर्गस्यास्ते-
पामिति पूर्ववत् । कीदृशाः नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां ते । शितिः
श्वेतः कण्ठो येषां ते । विपग्रासात्कियान्कण्ठमागः कृष्णः कियान्श्वेत
इत्यर्थः ॥ १६ ॥

नीलग्रीवाऽशितिकण्ठाऽ । शर्वाऽअधर्क्षमाचराऽ तेषां
सहस्रयोजनेवधर्वा नितन्मसि । ५७ ॥

पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमा-

यां भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्तमानाः-तेषा-
मित्युक्तम् नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विशेषणे ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु । शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषां
सहस्रयोजनेष्वध्वानितश्मसि । ५८ ॥

ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः । कीदृशाः शष्पिञ्जराः शष्पं
मालट्टणं तद्वत्पिञ्जरा हरितवर्णाः । नीलग्रीवा नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे
नीलवर्णाः । तथा के चन विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा विगतं
लोहितं रुधिरं येषां ते लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् विगतलोहिता-
दिधातवः तेजोमयशरीराइत्यर्थः । तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखा सं- कपर्दिनः । तेषां
सहस्रयोजनेष्वध्वानितश्मसि । ५९ ॥

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां ध्वानीति पूर्ववत् । कीदृशाः भूतानां देवविशो-
पाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पाल-
काः तत्र केचिद्विशिखासः विगता शिक्षा येषां ते शिक्षाशब्दः केशोपल-
क्षकः मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः अन्ये कपर्दिनः जटानूटयुताः ॥ ५९ ॥

ये पथाम्पथिरक्षयऽएलबृदाऽआयुर्धुर्ध- । तेषां सहस्र-
योजनेष्वध्वानितश्मसि । ६० ॥

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः पथां लौकिकवैदिक-
मार्गोणामधिपतय इति पूर्वोऽर्थोऽनुपपन्नः । तथा पथिरक्षयः पथो मार्ग-

स्तानेवान्यानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते पथिरक्षसः । ऐलवृदाः इलानाम-
 नानां समूह ऐलमन्नसमूहः यद्वा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमन्नं तद्विभ्रति
 ते ऐलभृतः तऽएव परोऽक्षवृत्त्या ऐलवृदा उच्यन्ते अत्रैर्जन्तूनां पोषका
 इत्यर्थः । आयुर्युधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवयुद्धकराः यद्वा
 आयुर्जीवनं षणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि । प्रचरन्ति सूकाहस्ता निपङ्क्तिणः- तेषां
 सहस्रयोजनेवधन्वानितश्मसि । ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति । कीटशाः
 सूकाहस्ताः सुकेत्यायुधनाम सूका आयुधानि हस्ते येषां ते । निपङ्क्तिणः
 निपङ्गाः खङ्गाः विद्यन्ते येषां ते । सूकाहस्तत्वेऽपि निपङ्क्तिवोक्तिः
 खङ्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

येषु । विविद्धर्चन्ति पात्रेषु पितृतो जनान् । तेषां
 सहस्रयोजनेवधन्वानितश्मसि । ६२ ॥

ये रुद्रा अत्रेषु मुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान्निविध्यन्ति विशेषेण
 ताडयन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु पात्रस्थ-
 क्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्नः पितृतो क्षीरादिपानं कुर्वतो जनान्निविध्यन्ति
 अन्नोदक भोक्तारो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः
 तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

यऽएतावन्तश्च भूर्यां सश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे ।
 तेषां सहस्रयोजनेवधन्वानितश्मसि । ६३ ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो भूयांसः
उक्तेभ्योऽतिगहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः दश दिशो
व्याप्य स्थिताः तेषां धनूपि अवतन्म इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु । रुद्रेभ्यो ये दिविषेपां ह्यर्षमिषवडं । तेभ्यो
दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्यतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्धाः । ते-
भ्यो नमोऽस्तु ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते
यन्दिहप्सो यक्ष नो ह्येष्टितमेषाञ्जम्भे दध्मडं । ६४ ॥

त्रिलोकस्था रुद्रा उच्यन्ते । दिवि द्युलोके ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च
रुद्राणां वर्षं वृष्टिरेव इषयः वाणाः आयुधस्थानीया वृष्टेः अतिवृष्ट्यादी-
तिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ तेभ्यो रुद्रे-
भ्यो दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे इति शेषाः प्राग्नु-
खाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति । दक्षिणाः दक्षिणामिमुखाः
दशाङ्गुलीः कुर्वे प्रतीचीः मत्सङ्गुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे उदीचीरुदङ्गुखाः
दशाङ्गुलीः कुर्वे । ऊर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अञ्जलिं मद्रा सर्वदिक्षु
नमस्कारोमीत्यर्थः । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्वं नतिरस्तु दश वाऽ-
अञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिशेवैभ्य एतदञ्जलिं करोतीति (९-११-३९)
श्रुतेः । ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान्मृडयन्तु गुह्ययन्तु ।
किं च ते रुद्रा यं पुरुषं ह्यिपन्तीति शेषः वयं च यं ह्यिप्सो यस्य ह्येषं कुर्मः
च पुनर्यो नरो नोऽस्मान्द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जम्भे दंष्ट्रा-
कराले मुखे दध्मः स्थापयामः अस्मद्विषमस्मद्वेष्यं च नरं रुद्राः पूर्वो-
क्ता मस्यन्तिवत्यर्थः अस्मांश्चावन्तु च ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु । रुद्रेभ्यो येन्तरिक्षे येषां चातऽइषवडं । तेभ्यो

दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्धाः । ते-
 ष्व्यो नमोऽस्तु ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्हिप्मो
 यश्च नो द्वेषितमेपञ्जाम्भे दध्वाऽ । ६५ ॥

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां रुद्राणां
 वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवतिनास्रे विनाश्य वातरोगे वोत्पाद्य
 जनान्गन्ति । तेभ्योऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु शिष्टं
 व्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु । रुद्रेष्व्यो ये पृथिव्यां म्येषामन्नमिषवः । तेष्व्यो-
 दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्धाः । ते-
 ष्व्यो नमोऽस्तु ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्हिप्मो
 यश्च नो द्वेषितमेपञ्जाम्भे दध्वाऽ । ६६ ॥ इति रुद्रे पञ्चमो-
 ष्वायः ॥

ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते येषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम्
 अयथान्नमक्षणे कदन्नमक्षणे चौर्ये वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान्गन्ति
 तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्तिवत्यादि
 पूर्ववत् । एते प्रत्यवरोहमन्त्राः अथ प्रत्यवरोहान्जुहोतीति (९-१-१ ११)
 व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

‘ अथ रुद्रे पशोध्यायः ’

ॐ व्रयः सोम व्रते तव मनस्तनूपु विभूतध । प्रजावन्तः
सचेमहि । १ ॥

अत्र पितृयज्ञे सोमनामकी देवोऽस्ति सोमाय पितृमते इन्धेवं हविषो
विहितस्नात् । हे सोम वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूपु
मवच्छरीरेषु मनो विभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात्प्रजा-
वन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तु-
नीति शेषः । यद्वा पच् सम्बन्धे सर्वदा त्वत्सम्बद्धा भवेम ॥ १ ॥

एपते । रुद्रभागः सहस्वस्त्राम्बिकया । तद्ध्रपस्वस्त्राहैपते
रुद्रभागऽआखुस्ते पशुः । २ ॥

हे रुद्र एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः
तप्या भजनीयः तथा ते तवाखुः पशुः मूपकः पशुत्वेन समर्पितः । आ-
खुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानपशून् पारयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अवं रुद्रमदीमह्यवं देवन्ध्र्यम्बकम् । यथा नो वस्य
सस्करद्वयथा नुड्ध्र्येयं सस्करद्वयथा नो ह्यवसायथा । ३ ॥

रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीमहित्पदनुग्रहादन्नं
मक्षयेम । तथा ध्र्यम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रि-
नेत्रोऽयं देव इति मनसावगत्यादीमहीतनुवर्तते यद्वा अदीमहीत्यत्र णि-
चोलोपवर्णान्दसः । अवशुत्वान्यदेनताभ्यः पृथकृत्य रुद्रमदीमहि आद-

यामो । भोजयामः । अवगम्य शारवा इयम्बकमादयाम इति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्वस्यसः करत् यस्तृतरान्वसनशीलानसौ कुर्यात् । यथा च नोऽस्मान्श्रेयसः करत् ज्ञातिषु प्रशस्यतरान्कुर्यात् । यथा चास्मान्व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान्कुर्यात् । तथैनं जपाम इत्यर्थः । आशीरियम् ॥ अदीमहि छन्दस्युमययेत्यार्धधातुकत्वात्छिष्टि णिचो लोपः (पा. ३-४-११७) । वस्यसः वसतीति वस्तावृन् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुश्छन्दसीति (पा. १-३-१९) ईयमुनि कृते तुरि-
ष्टेमेयःस्विति (पा. ६-४-१९४) वृनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः । करत् छंदसि लुङ्ङुडिट इति (पा. ३-४-१०) लङ् विकरणव्यत्ययेन शपि गुणः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यङ्गावः (पा. ६-४-७९) व्यवसाययात् लेटि आडागमे इतश्च लोपः परस्मै पदेपिपति (पा. ३-४-९७) इलोपेरूपं विपूर्वस्वण्यन्तस्य स्यतेः ॥ ३ ॥

भेपजमसि । भेपजङ्गवेश्वाय पुरुपाय भेपजम् । सुपम्मे-
पाय मेप्यै । ४ ॥

हे रुद्र त्वं भेपजमसि औपधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्म-
दीवेश्वा गवे अश्वाय पुरुपाय च भेपजं सर्वव्याधिनिवारकमौपधं देहि ।
मेपाय मेप्यै च सुखं देहि । सुहितं खेभ्यः प्राणेश्च इति सुखम् । अनेन
मन्त्रेण गृहपशूनां क्षेमप्राप्तिर्भवति ॥ ४ ॥

इयम्बकं व्याजामहे । सुगन्धिर्मुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुक-
मिव बन्धनाद्मृच्योर्भुक्षीय मामृतात् । इयम्बकं व्याजामहे
सुगन्धिर्मुष्टि वेर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुंक्षी-
यमा मुर्तः ॥ ५ ॥

सुगन्धि दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं सुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टे-
 र्बर्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादा-
 न्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् । अमृतान्मा मुक्षी-
 य स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपाचामृतान्मा मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं
 बहुर्थे । मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात्फलद्वयान्मम
 भ्रंशो मा मुदित्यर्थः । मृत्योर्नोचने दृष्टान्तः । उर्वारुकमिव बन्धनादिति
 ययोर्वारुकं कर्कन्ध्वादेः फलमत्यन्तपक्वम् । सत् बन्धनात्स्वस्य वृन्ता-
 त्प्रमुच्यते तद्वत् ॥ का. (१-१०-१७) कुमार्यश्वोत्तरेणेति यजमानसम्ब-
 न्धिन्व्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्नि त्रिः परि-
 चन्ति त्र्यम्बकं यजामहे कीदृशं पतिवेदनम् पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लम्भ
 यितारं विद्म लामे अन्यत्पूर्ववत् इतो मुक्षीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गान्मुक्षीय
 मुक्ता भूयारागमुतो मा मुक्षीय विनाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूया
 सम् जनकस्य गोध्रं गृहं च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे गृहे च सर्वदा त्र्यम्बक-
 प्रसादाद्ब्रह्माभीत्यर्थः सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्य-
 स्तदाहति २।१।२।१ ४ श्रुतेरितोऽमुतः शब्दाभ्यां पिप्तृपतिवर्गो ग्राह्यो ॥१॥

एतत्ते । रुद्रा वसन्तेन पुरो मूर्जवतोर्तीहि । अत्रततधश्वा
 पिनाकवासुदं कृत्विवासाऽअहिंऽ सन्नदं शिचोर्तीहि । ६ ॥

मूजवान्नाम काश्रित्पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशा-
 न्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनाविशेष उच्यते ।
 हे रुद्र एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं मोज्यम् तेन सहितस्त्वं मूजवतः
 पर्वतात्परः परभागवतीं सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ । कीदृशस्त्वम् अवतत-
 धन्वा अवरोपितधनुष्कः । अस्माद्दिरोधिनां त्वया निवारितत्वादित उर्ध्वं

धनुषि ज्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तं तथा-
 पिनाकावसः पिनाकार्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयतीति पिना-
 कावसः । यया धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो नविभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना
 प्रंछाय गच्छेत्यर्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र त्वम् कृत्स्निवासाः चर्माम्बरो
 नोऽस्मानहिंसन्हिंसामकुर्वन्निशवोऽस्मदीयपूजया सन्तुष्टः कोपरहितो भूत्वा
 अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ ६ ॥

इयायुषं ज्जमदग्नेऽं कश्यपस्य इयायुषम् । यद्देवेषु इयायुष-
 न्तन्नोऽअस्तु इयायुषम् । ७ ॥

जमदग्नेः मुनेर्यइयायुषम् त्रयाणां बाल्ययौवनस्याविराणामायुषां
 समाहाररूपायुषं तथा कश्यपस्यै तन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यत्त्रया-
 युषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्त्रयायुषमस्ति तत्सर्वं इयायुषं नोऽस्माकं
 यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु षाट्शं चरितं ताट्शं नो
 भूयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्तेऽअस्तु मा मा-
 हिः सीऽ । निर्वर्त्तयाम्भयार्युपेन्नाद्व्याय प्रजननाय राय-
 स्पोपाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्ष्याय । ८ ॥

हे क्षुर त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः यजं ते तव
 पिता । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मां मा हिंसीः । का. (९-२-१७) निर्वर्तय-
 मीति वपतीति । यजमानदेवतं यजुः । निपूर्वो वृत्तिर्मुण्डनार्थः । हे यजमान

त्वां निवर्तयामि मुण्डयामि किमर्थमायुषे जीवनाय अंघ्राद्यायान्नमक्षणाय
प्रजननाय सन्तानाय रागो घनस्य पोषाय पुष्टौ सुप्रजास्त्वाय शोभनाप-
त्यतायै सुवीर्याय शोभनसामर्प्याय ॥ ८ ॥

न तं विद्वान् य इमा जजानान्ययुष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उकथशासंश्चरन्ति । ९ ॥

इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतजातानि जजान
उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवा यूर्यं न विद्वान् न जानीथ लेटो-
ऽडाटाविति (पा. ३-४-२४ ॥ आडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञ-
दत्तोऽहमिति ययमात्मानं जानीम इति । चेत् न न ह्यहंप्रत्ययगम्यं
जैवं रूपं परमेश्वरतत्त्वम् किं तु युष्माकमहंप्रत्ययगम्यानाम् । जीवा-
नामन्तरमन्यन्तरं चास्तवस्वरूपमन्यत् अहंप्रत्ययादतिरिक्तं सर्ववदा-
नम् । वेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न ।
विद्य इति चेत् । भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ ।
कीदृशाः नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानं नावृतत्वात् जानीथ यथा
नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठाशमादि-
वद्रोषयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरक-
त्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भव-
न्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण अल्प्या च प्रावृताः जल्पनं
जल्पिस्तयादेवोऽहं नरोऽहं ममेदं गृहं क्षेत्रमित्याश्रुतजल्पनेन व्याप्ताश्च ।
किं च असुतृपः असुपु अपुन्वा तृप्यन्ति असुतृपः केनापि प्रकारेण प्रा-
णान्भृत्वा तावत्तैव तृप्यन्ति न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते ।

न केवलमौहिकमोगेन वृषिः किं तु उक्थशासः परलोकभोगान्सम्पाद-
यितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थशासः शस्त्रस्तोतारः शसेः क्लिप्य-
निदितामिति (पा. ६-४-२४) नलोपः संहितायां दीर्घः ऐहिकामु-
ष्मिकमोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नारित तत्त्वज्ञान
मित्यर्थः ॥ ९ ॥

विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिर्गन्धर्वोऽअभवद्वितीयः ॥ तृ-
तीयः पिता जनितौ पधीनामपा गर्भं व्यदधात्पुरुत्रा । १० ॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये प्रथमं विश्व-
कर्मा देवतिर्यगादिजगद्धेदकर्ता सत्यलोकवासी चतुर्मुखो देवः अजनिष्ट
आदित्यान्तरपुरुषरूपेण जातः । आत् इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वि-
तीयो गन्धर्वः अमवत् उत्पन्नः गां वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वोऽग्निः
गानाद्वा गन्धर्वः अर्थाऽएवाहुरग्निरेवास्यै पृथिव्यै एष्टे सर्वः कृत्स्नो
मन्यमानोऽगायदित्यादिश्रुतेः । पिता पालयिता ओषधीनां जनिता उत्पा-
दकः पर्जन्यः पूर्वोक्तद्वयापेक्षया तृतीयोऽभवत् स पर्जन्य उत्पन्नः सन्नपा-
माहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् धारयति करोति वा । कीदृशं गर्भं
पुरुत्रा पुरुन्वहन् द्यायते रक्षति पुरुत्राः यद्गूनां रक्षकम् । विभक्तेराकारः
बहुप्रकारं वा ॥ वैश्वकर्मणहोमः ॥ १० ॥

ॐ उग्मश्च । भीमश्च ध्वान्तश्चयुनिश्च । सासह्रौंश्चाभियुग्मवा
चं विश्विपुंरवाहा । ११ ॥

यऽएते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । उग्रः
उत्कृष्टः । विमेल्यस्मादसौ भीमः । ध्वनति शब्दं करोतीति ध्वान्तः धून-

यति कम्पयति शत्रूनि धुनिः । सहते शत्रूनिमिवति ससहान् सहतेः
 कमुश्रेति । (पा. १-२-१०७) कमुप्रत्ययः संहितायामभ्यासदीर्घ-
 रश्चान्दसः । अभियुनक्ति अस्मत्संमुखं योगं प्राप्नोतीत्यभियुग्वा अन्ये-
 भ्योऽपि दश्यन्तऽइति (पा. ३-२-७५) युजेः कनिप्रत्ययः । विक्षिपः
 विविधं क्षिपति रिपूनि विक्षिपः इगुपथेति (पा. ३-१-१३५)
 कप्रत्ययः ॥ ११ ॥

अग्निहृदये ना शनिहृदयाग्नेण पशुपतिहृत्स्नहृदयेन
 मवं म्युक्ता । शर्वम्मतेस्त्राभ्यामांशानम्मन्युना महादेवम-
 न्तपुंशद्वेनोऽग्रन्देवं वनिष्टुना वसिष्ठहनुंशिक्षीनि को-
 श्याभ्याम् । १२ ॥

हृदयेनाग्नेनाग्निं देवं प्रीणामि । हृदयस्वाग्रभागेनाशनिं देवं प्रीणामि ।
 समग्रहृदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि यक्ता यच्छता कालखण्डेन मवं देवं
 प्रीणामि पद्म इत्यादिना [६-१-६२] यकृद्ब्रह्मस्य यकत्रादेशः ।
 मतस्ने हृदयास्थिविशेषौ ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि । मन्युना अश्वसम्ब-
 न्धिक्रोधेन ईशानं देवं प्रीणामि अन्तर्बर्तमानेन पर्शव्येन पार्श्वस्थिसम्ब-
 न्धिना मांसेन महादेवं देवं प्रीणामि पर्शवः पार्श्वस्थानि । वनिष्टुः ।
 स्पृष्टान्त्रं तेनोग्रं देवं प्रीणामि वसिष्ठहनुः वसिष्ठस्य देवस्य इनुः कपोलै-
 कदेशो ज्ञातव्यः यद्वा वसिष्ठा या हनुः कपोलाघोदेशः तत्परा हनुरित्यमरः
 (२-६-९०) तत्परा कपोलाघोभागस्या हन्त्याहारमिति हनुः लिङ्ग-
 व्यत्ययः वसिष्ठहन्त्या कोश्याभ्यां कोशो हृदयकोशः तत्तथाभ्यां मांसपि-
 ष्ठाभ्यां च शिक्षीनि शिक्षिसंज्ञानि दैवतानि प्रीणामि ॥ १२ ॥

उग्रं लोहितेन मित्रह सौर्वस्येन रुद्रदौर्वस्येनन्द्रस्म क्लीडेन

मरुतो बलेन साध्याश्प्रमुदा । भवस्य कण्ठ्यद्रस्या-
न्तःपाञ्च्यम्महादेवस्य यकृच्छर्वस्य वनिष्ठुःपशुपतेऽपुरीतव
। १३ ॥

लोहितेनामृजा उग्रं देवं प्रीणामि शोभनं व्रतं कर्म यस्य स सुव्रतस्त
स्वभावः सौव्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम् ॥ तेन मित्रं देवं प्रीणामि
दुष्टं स्वलनोछलनादि व्रतं यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्व्रच्यम् तेन रुद्रं
देवं प्रीणामि प्रकृष्टं क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि बलेन सामर्थ्येन
मरुतो देवान्प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा मुत् हर्षः प्रमुत् तथा साध्यान्देवा-
न्प्रीणामि ॥ भवस्य कण्ठ्यम् अत्र पृष्ठ्यन्तो देवः अङ्गं प्रथमान्तम् कण्ठ्यं
कण्ठे भवं मांसं भवस्यास्तु विमक्रिव्यत्ययो वा कण्ठ्येन भवं देवं प्री-
णामि । एवमग्नेऽपि । पार्थस्यान्तर्मध्ये भवं मांसमन्तः पाञ्च्यं तद्रुद्र-
स्यास्तु । यकृत् कालखण्डं महादेवस्यास्तु । वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं शर्वस्या-
स्तु । पुरीतव हृदयाच्छादकमन्त्रं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ १३ ॥

लोमन्व्युंस्वाहा । लोमन्व्युंस्वाहा च्चचे स्वाहा च्चचे
स्वाहा लोहिंताय स्वाहा लोहिंताय स्वाहा मेदोन्व्युंस्वाहा
मेदोन्व्युंस्वाहा । मांसेन्व्युंस्वाहा मांसेन्व्युंस्वाहा
स्त्रार्थन्व्युंस्वाहा स्त्रार्थन्व्युंस्वाहा स्थन्व्युंस्वाहा स्थ-
न्व्युंस्वाहा मज्जन्व्युंस्वाहा मज्जन्व्युंस्वाहा । रेतसे स्वाहा
पायत्रे स्वाहा । १४ ॥

लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् । लोमादीन्य-
ज्ञानि । लोमभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोमित्यर्थः २ त्वचे ४ लोहिताय ६

मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८ मांसिभ्यः १० स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो
 नसाः १२ अस्थभ्यः छन्दस्यपि दृश्यते (पा. ७-२-७६) इत्यास्थिना-
 ब्दस्य हलादिविमत्तावप्यनङ्गादेशः । १४ मज्जभ्यः मज्जा पद्यो धातुः १६
 रेतसे रेतो वीर्यम् १७ पायवे पायुर्गुदम् १८ ॥ १४ ॥

आयासाय स्वाहा । प्रायासाय स्वाहा सं म्यासाय
 स्वाहा वियासाय स्वाहोदयासाय स्वाहा ॥ शुचे स्वाहा शो-
 चते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय स्वाहा । १५ ॥

आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १९ प्रायासाय २० संया-
 साय २१ वियासाय २२ उयासाय २३ शुचे २४ शोचते २५ शोच-
 मानाय २६ शोकाय २७ ॥ १५ ॥

तपसे स्वाहा तप्येते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा तप्साय
 स्वाहा घर्माय स्वाहा । निष्कृत्यै स्वाहा प्रायश्चित्त्यै
 स्वाहा । भेषजाय स्वाहा । १६ ॥

तपसे २८ तप्यते २९ तप्यमानाय ३० तप्साय ३१ घर्माय ३२
 निष्कृत्यै ३३ प्रायश्चित्त्यै ३४ भेषजाय ३५ ॥ १६ ॥

यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा । ब्रह्मणे
 स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा द्या-
 वापृथिवीभ्योऽस्वाहा । १७ ॥ इति सूत्रे षष्ठोऽध्यायः ॥

यमाय १६ अन्तकाय १७ मृत्यवे ३८ ब्रह्मणे १९ ब्रह्महत्यायै ४०
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१ एतेभ्यो देभ्यः सुहुतमस्तु ॥ एता आहुतीर्हुत्वा
 द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्त्यामाहुतिं जुहुयात् ॥ ४२ ॥ एतावता कर्म-
 काण्डं समाप्तम् ॥ १७ ॥ इति रुद्रे षष्ठोध्यायः

‘ अथ रुद्रे सप्तमोध्यायः ’

ॐ वार्जश्च । मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे
 धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रवश्च मे श्रु-
 तिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १ ॥

अथ अजुषामर्याः वाजोऽन्नम् चशब्दा समुच्चयार्थाः । प्रसवोऽन्नदा-
 नाभ्यनुज्ञा दीयतां मुज्यतामिति । प्रयतिः शुद्धिः । प्रसितिः बन्धनमन्न-
 विषयैस्तुक्वम् । धीतिः ध्यानम् ध्यै चिन्तायां शब्दसं सम्प्रसारणम् ।
 क्रतुः संकल्पो यज्ञो वा । स्वरः साधुराब्दः । श्लोकः पद्यबन्धः स्तुतिर्वा ।
 श्रवः वेदमन्त्राः श्रवणसामर्थ्यं वा । श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणसामर्थ्यं वा ।
 ज्योतिः प्रकाशः स्वः स्वर्गः । एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ कल्पन्तामिति
 कण्डिकान्तस्य समुदायापेक्षया बहुत्वम् । मे पदानामावृत्तिः प्रत्येकं
 प्राप्त्यर्था । एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

प्राणश्च । मे पानश्च मे ह्यानश्च मे सुश्च मे चित्तश्च मेऽ-
 आधीतश्च मे वाक्श्च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रश्च मे दक्षश्च
 मे बलश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २ ॥

प्राणः ऊर्ध्वसञ्चारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्तिर्वायुः । व्यानः सर्वशरीरचरः । अमुः प्रवृत्तिमान्वायुः । चित्तम् मानसः संकल्पः । आधी-
तम् बाह्यविषयज्ञानम् वाक् व. गिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरि-
न्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्म-
न्द्रियकौशलम् एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

ओजश्च । मे सहश्च मऽआत्क्रमा च मे तनूश्च मे शर्म च
मे वर्म च मेङ्गानि च मे स्थीनि च मे परुष्पि च मे शरी-
राणि च मऽआयुश्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ३ ॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहं शरीरं बलं सप्तनामिमवितृत्वं
वा । आत्मा परमात्मा । तनू रम्यं वपुः । शर्म सुखम् । वर्म कवचम् ।
अङ्गानि हस्ताद्यवयवाः । अस्थीनि शरीरगतानि । परुष्पि अङ्गुल्यादि-
पर्वणि । शरीराणि पूर्वोक्तानि शरीरावयवाः । आयुर्जीवनम् । जरा
वार्धकान्तमायुः । हते यज्ञेन सम्पद्यन्ताम् ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यञ्च । मऽआधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे भामश्च मे
सश्च मेर्मश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे
प्रथिमा च मे वरिमा च मे द्राधिमा च मे वृद्धञ्च मे
वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ४ ॥

ज्यैष्ठ्यस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भाव आधिपत्यम्
स्वामित्वम् । मन्युः मानसः कोपः । भामोऽधिक्षेपादिलिङ्गको बाह्यः कोपः ।
न मीयतऽइत्यमः अपरिमेयत्वमन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् अम्मः

शीतमधुरम् जलम् जैमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यम् महतो भावो महिमां
 महत्त्वं सम्पत्त्यादिना । उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविशालता । एयोर्भावः
 प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः वृद्धस्य भावो वरिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य
 भावो द्राघिमा अविच्छिन्नवंशत्वम् वृद्धं प्रभूतमन्नधनादि । वृद्धिः विद्यादि-
 गुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

सत्त्यञ्च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनञ्च मे विश्वञ्च मे
 महञ्च मे क्रीडा च मे मोदञ्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च
 मे सूक्तञ्च मे सुकृतञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ५ ॥

सत्यं यथार्थभावित्वम् । श्रद्धापरलोकविश्वासः । जगत् जङ्गमं गवादि ।
 धनंजनकादि । विश्वं स्यावरम् । महो दीप्तिः । क्रीडा अक्षय्यतादिः । मोदः
 क्रीडादर्शनजो हर्षः जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम्
 सूक्तमृक्समूहः । सुकृतमृषपाठजन्यं शुभादष्टम् एते कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

ऋतञ्च मे मृतञ्च मे यक्षञ्च मे नामयञ्च मे जीवातुञ्च
 मे दीर्घायुस्त्वञ्च मे नमित्रञ्च मे भयञ्च मे सुखञ्च मे
 शयनञ्च मे सूपञ्च मे सुदिनञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ६ ॥

ऋतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि । यक्षमणोऽभावोऽय-
 क्ष्मं धातुक्षयादिरोगाभावः । अनामयत् आमयति पीडयतीत्यामयत् न आम-
 यत् अनामयत् सामान्यव्याध्यादिराहित्यम् जीवयतीति जीवातुः व्याधि-
 माशकभौषधम् । दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः एषोदरादित्वा-
 त्सलोपः आयुरुदन्तो वा । अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम् मया-

भावोऽभयं भीतिराहित्यम् सुखमानन्दः शयनं संस्कृता शय्या । मूपाः
शोभन उपाः स्नानसंध्यादियुक्तः प्रातःकालः सुदिनं यज्ञदानाध्ययना-
दियुक्तं सर्वं दिनम् । एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

यन्ता च । मे घर्त्ती च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वश्च
मे महश्च मे संविश्च मे ज्ञात्रश्च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरश्च
मे लयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ७ ॥

यन्ताश्वादेर्नियन्ता । घर्त्ती पोषकः पित्रादिः । क्षेमः विद्यमानयनस्य
रक्षणशक्तिः । धृतिः धैर्यमापत्स्वयि स्थिरचित्तत्वम् । विश्वं सर्वानुकू-
ल्यम् महः पूजा । संविद्वेदशास्त्रादिज्ञानम् ज्ञातुर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञान-
सामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् ।
सीरं हलादि कृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृषिप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७ ॥

ज्ञश्च मे मर्यश्च मे प्रियश्च मे नुकामश्च मे कामश्च मे
सौमनसश्च मे भर्गश्च मे द्रविणश्च मे भद्रश्च मे श्रेयश्च मे
वर्षीयश्च मे यशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ८ ॥

शपैहिकं सुखम् । मयः आशुषिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु ।
अनुकाम्यतऽइत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः पदार्थः कामः विषयमा-
गजनितं सुखम् । सुमनसो भावः सौमनसः मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः ।
भगः सौभाग्यम् । द्रविणं धनम् । भद्रपैहिकं कल्याणम् श्रेयः पारलौ-
किकम् । वसतीति वस्तु अतिशयेन वस्तु वर्षीयः तुरिष्ठेनेयः स्वानि
[पा. ६-४-१५४] वृत्तो लोपः निवासयोग्यो वसुमान्वाहादिः । यशः
कीर्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

ऊर्कं । मे सूत्रता च मे पर्यञ्च मे रसञ्च मे घृतञ्च मे मधु
च मे सग्धिञ्च मे सर्पातिञ्च मे कृपिञ्च मे वृष्टिञ्च मे जैत्र-
ञ्चमऽऔद्भिद्द्वयञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ९ ॥

ऊर्कं अन्नम् । सूत्रता प्रिया सत्या वाक् । पर्यः दुग्धम् । रसः तत्रत्यः
सारः । घृतमाज्यम् । मधु शौद्रम् समाना ग्धिभोजनं सग्धिः अदेः क्तिनि
घमादेशः घसिमसोर्हलीति [पा. ६-४-१००] घत उपवालोपे कृते
कलो कलीति (पा. ८-२-२९) सलोपे कृते कपस्तथोर्धोऽधः (पा.
८-२-४०) जश्त्वं ग्विः बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । सर्पातिः बन्धु-
भिः सह पानम् । कृपिः तत्कृतधान्यसिद्धिः वृष्टिः धान्यनिष्पादिकानु-
कूल । जेतुर्भावो जैत्रम् जयतामर्थ्यम् । ऊद्भिदो भाव औद्भिदम् चूत-
दितशेरुपरिपत्तिः एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

रयिञ्च । मे रायञ्च मे पुष्टञ्च मे पुष्टिञ्च मे विभु च मे
प्रभु च मे पूर्णञ्च मे पूर्णतरञ्च मे कुर्यञ्च मे क्षितञ्च
मेर्लेञ्च मे क्षुच मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १० ॥

रयिः सुवर्णम् रायो मुक्तादिमणयः पुष्टं धनपोषः पुष्टिः शरीरपो-
षकः विभु ब्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम् ।
अत्यन्तं पूर्णं पूर्णतरं गजतरगादिबाहुल्यम् । कुर्यत्वं कृत्स्नतधान्यमपि ।
अक्षितं क्षयहीनं धान्यादि अन्नमोदनादि क्षुत् मुक्तान्नपरिपाकः । एते
कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

द्वित्तञ्च । मे वेदर्थञ्च मे भूतञ्च मे भविष्यञ्च मे सुगञ्च

मे सुपत्न्यञ्च मऽऽकृद्भञ्च मऽऽकृद्धिश्चमे कृत्तञ्च मेकृत्ति
मे मुत्तिश्च मे सुमुत्तिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ११ ॥

विट्टु लामे पूर्वलब्धं वित्तम् । वेद्यं लब्धव्यम् । भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि
भविष्यत् सम्पत्त्यमानं क्षेत्रादि । मुखेन गम्यते यत्र तत्सुगम् सुदुरो-
रधिकरणे इति (पा. ३-२-४८ वा. ३) गमेर्द्धः सुखगम्यो देशः
सुपथ्यं शोभनं हितम् ऋद्धं समृद्धं यज्ञफलम् ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः कृत्तं
कार्यक्षेमं द्रव्यादि । कुत्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मत्तिः पदार्थमात्रनिश्चयः ।
सुमत्तिः दुर्घटककार्यादिषु निश्चयः एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

द्वीहयश्च । मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलार्वाश्च मे मुद्गाश्च मे
खल्लवाश्च मे प्रियङ्गवश्च मे णवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवा-
राश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १२ ॥

ब्रीहियवमापतिलमुद्गगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्लाः चणकाः लङ्गा-
श्च । प्रियङ्गवः कङ्गवः प्रसिद्धाः अणवश्चीनकाः श्यामाकाः तृणधान्यानि
ग्रान्याणि कोद्रवत्वेन प्रसिद्धानि । नीवारास्तृणधान्यान्वारण्यानि । एते
धान्यविशेषा मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्मा च । मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च
मे सिकताश्च मे घनरुपतयश्च मे हिरण्यश्च मे र्यश्च मे श्यामश्च
मे लोहश्च मे सीसश्च मे ब्रह्म च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १३ ॥

अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृदस्तिकन् । गिरयः क्षुद-

पर्वताः गोवर्धनार्बुदरैवतिकादयः । पर्वताः महान्तो मन्दरहिमाचलादयः ।
 सिकताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनसोदुम्बरादयः
 हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा द्रविणाकुप्ययोश्चेत्यभिधानात् । अयो लोहम् श्यामं
 ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । लोहं कालायसे सर्वतैजसे जोङ्गकेऽपि
 चेत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । त्रपु रङ्गम् । एते कार्यविशेषेषु मे
 कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

अग्निश्च । मऽआर्षश्च मे वीरुर्धश्च मऽओर्षधयश्चमे कृष्टप-
 च्याश्च मे कृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च मे पशवऽआरण्याश्च मे
 वित्तश्च मे वित्तिश्च मे भूतश्च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्प-
 न्ताम् । १४ ॥

अग्निः पृथिवीस्यो वह्निः आपोऽन्तरिक्षस्यानि जलानि । वीरुधः
 गुरुमाः ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्टाच्याः कृष्टे पच्यन्तऽइति कृष्ट-
 पच्याः राजसूयमूर्धेयादिना (पा. ३-१-११४) कपवन्तो निपातः
 भूमिकर्षणबीजवापादिकर्माभिर्निष्पाद्याओषधयः । तद्विपरीता अकृष्टपच्याः
 स्वयमेवोत्पाद्यमाना नीवारगवेधुकादयः । ग्राम्याः ग्रामे भवाः पशवः गो-
 ऽश्वमहिषाजाविगर्दभाप्ट्रादयः । आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः हस्तासि-
 हशरममृगगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिः भाषिलामः ।
 भूतं जातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्प-
 द्यन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु । च मे वसुतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मेर्त्थश्च
 मऽएमश्च मऽइत्या च मे मतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १५ ॥

यसु धनं गवादिकम् । वसतिर्वासस्थानं गृहम् । कर्माग्निहोत्रादि ।
शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् अर्थोऽभिलषितः पदार्थः । एमः ईयतऽइत्येमः
एतेर्प्रत्ययः प्राप्तव्योऽर्थः । इत्या मावे क्यप् अयनामिष्टप्राप्त्युपायः
गतिरिष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अग्निश्च । म॒ऽइन्द्रश्च मे सोमश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे सविता च
म॒ऽइन्द्रश्च मे सरस्वती च म॒ऽइन्द्रश्च मे पूषा च म॒ऽइन्द्रश्च
मे बृहस्पतिश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १६ ॥

अथार्धेन्द्राणि नुहोते (९-३-१-२) अर्धेन्द्रेन्द्रदेवत्वात्तदार्धस्य
नानादेवत्वात् । अग्निसोमसवितृसरस्वतीपूपबृहस्पतयः प्रसिद्धाः तैः
समानभागत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते । यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य ना-
नार्थाः कार्याः एवमग्रेऽपि कण्डिकाद्वये । एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मित्रश्च । म॒ऽइन्द्रश्च मे वरुणश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे धाता च
म॒ऽइन्द्रश्च मे स्वर्षा च म॒ऽइन्द्रश्च मे मरुतश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे
विश्वे च मे देवाऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १७ ॥

मित्रवरुणघातृत्वट्टुपरुद्विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः । प्रत्येकमिन्द्रः । एते
कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पृथिवी च । म॒ऽइन्द्रश्च मेन्तरिक्षश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे द्यौश्च
म॒ऽइन्द्रश्च मे समाश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे नक्षत्राणि चम॒ऽइन्द्रश्च
मे दिशश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १८ ॥

एथिव्यन्तरिक्षदिवस्त्रैलोक्यम् । समा वर्षाधिष्ठात्र्यो देवताः । नक्ष-
त्राणि अश्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः । एते कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

अ॒ह॒शु॒श्च । मे॒ र॒श्मि॒श्च मे॒ दा॒म्भ॒श्च मे॒ धि॒पति॒श्च मऽउ-
पा॒शु॒श्च मे॒न्त॒र्ध्य॒श्च मऽऐ॒न्द्रवा॒य॒श्च मे॒ मै॒त्रा व॒रु॒ण॒श्च
मऽआ॒श्वि॒न॒श्च मे॒ प्र॒ति॒प्र॒स्थान॑श्च मे॒ शु॒क्र॒श्च मे॒ म॒न्थी॒ च
मे॒ य॒ज्ञे॒न॑ कल्पन्ताम् । १९ ॥

अथ ग्रहान्जुहोति (९-३-२-१०) कण्डिकात्रये ग्रहहोम-
मन्त्राः । अंश्वादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः । अदाम्भ-
स्यैव गृहमाणत्वदशायां एथक्त्व ग्रहणे रश्मिशब्देन निर्देशः रश्मीनां
तद्ग्रहणे साधनत्वात् अहो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु इति [८-१८] मन्त्र-
लिङ्गात् । अधिपतिशब्देन निग्राहो विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम्
ज्येष्ठो वाऽप्य ग्रहाणामिति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानशब्देन निग्राहो विव-
क्षितः द्विदेवस्यैः सह पाठात् अन्ये प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥

आ॒ग्ने॒य॒ण॒श्च । मे॒ वै॒श्व॒दे॒व॒श्च मे॒ रु॒द्र॒श्च मे॒ वै॒श्वान॒र॒श्च
मऽऐ॒न्द्रा॒ग्ने॒श्च मे॒ म॒हा॒वै॒श्व॒दे॒व॒श्च मे॒ म॒रु॒त्त्वा॒ती॒या॒श्च मे॒ नि॒ष्के॒-
व॒ल्ल॒घ॒श्च मे॒ सा॒वि॒त्र॒श्च मे॒ सा॒र॒स्व॒त॒श्च मे॒ पा॒त्की॒च॒त॒श्च मे॒
हा॒रि॒यो॒ज॒न॒श्च मे॒ य॒ज्ञे॒न॑ कल्पन्ताम् । २० ॥

आद्यो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः महावैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः ।
ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानरसूक्तपाठात्तदशापत्नो ध्रुवो
वैश्वानरशब्देनोच्यते मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो

महामरुत्वतीयः कुण्ठमरुत्वतीयश्चेति । अभिषेचनीये सारस्वतीनामर्षा
ग्रहणमेव सारस्वतो ग्रहः सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राम्नानात् ॥ २९ ॥

सुचंश्च । मे चमसाश्च मे वायुद्वयानि च मे द्रोणकलशश्च
मे ग्रावाणश्च मे पिपत्रणे च मे पूतभृदधवनीयैश्च मऽआधवनीयैश्च
मे घेदिश्च मे वहिश्च मे वभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् । २१ ॥

सुचो जुहादयः । चमसानि ग्रहपात्राणि । वायुद्वयानि पात्रविशेषाः ।
अधिषवणे काष्ठफलके । पूतभृदाधवनीयौ सोमपात्रविशेषौ । स्वगाकारः
ब्राम्युवाकः तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात् प्रसिद्धमन्यत् एते मम
यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

अग्निश्च । मे घर्मश्च मेकेश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मे श्व-
मेघश्च मे पृथिवी च मे दिदिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मे अङ्गुलयः
इंशवर्करयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २२ ॥

कण्डिकाहयेन पञ्चक्रतुहोमः अथैतान्यज्ञक्रतुनुहोत्यग्निश्च मऽइति
[९-३-३-१] श्रुतेः । अग्निः चीपमानो वह्निरग्निष्टोमो वा । घर्मः
प्रवर्षः । इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमिति विहितो यागोऽर्कः सूर्यं चरुमिति
विहितः सूर्यः । प्राणो गवामघनम् । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथिव्यदिति-
दितिदिवो देवताविशेषाः । अङ्गुलयः विराट्पुरुषावयवाः । शवर्षः
शक्तयः । दिशः प्राच्याद्याः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

वृत्तश्च । मऽकृतवश्च मे तर्पश्च मे संबत्सरश्च मे हारुत्रेऽ-

ऊर्ध्वं ष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २३ ॥

व्रतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः कृत्वा चान्द्रायणादि ।
संवत्सरः प्रमवादिः । अहश्च रात्रिश्चाहोगत्रे दिननिशे । ऊरू चाष्ठीवन्ती
जानुनी च ऊर्ध्वं ष्ठीवे अवयवविशेषौ अचतुरेति (पा. १-४-७७) नि-
पातः । बृहद्रथन्तरे एतन्नामके सामनी । एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

एकां च । मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे
सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च मऽ एकादश
च मऽ एकादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश
च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च मे नव-
दश च मे नवदश च मऽ एकत्रिंशत् शतिश्च मऽ एकत्रिंशत्
शतिश्च मे त्रयोविंशत् शतिश्च मे त्रयोविंशत् शतिश्च मे पञ्चविंशत्
शतिश्च मे पञ्चविंशत् शतिश्च मे सप्तविंशत् शतिश्च मे सप्तविंशत्
शतिश्च मे नवविंशत् शतिश्च मे नवविंशत् शतिश्च मऽ एकत्रिंशत्
शच्च मऽ एकत्रिंशत् शच्च मे त्रयस्त्रिंशत् शच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्
। २४ ॥

अयुग्मस्तोमहोमार्थो मन्त्राः अथायुज स्तोमान्मुहोतीति (१-३-
३-२) श्रुतेः । एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयांमादाय चतुर्थीं वि-
हाय परित्यक्तसमसख्याकेनात्तविषमसख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान्स्तोमान्मुहोतीति
दित्यर्थः । आदरातिशयद्योतनार्था सर्वत्र पुनरुक्तिः । अयुग्मस्तोमहोमैः
सर्वकामावाप्तिः तथा श्रुतिः (१-३-३-२) एतद्वै देवाः सर्वान्कामा-

नाम्नायुग्मिभ्योः सगं लोकमायैस्तथैतद्यजमानः सर्वान्कामानाम्नायुग्मिभ्योः
स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि ॥ २४ ॥

चतस्रश्च । मे षौ च मे षौ च मे द्वादश च मे द्वादश च
मे षोडश च मे षोडश च मे विट् शतिश्च मे विट् शतिश्च मे
चतुर्विंश शतिश्च मे चतुर्विंश शतिश्च मे षट्त्रिंश शतिश्च मे
षट्त्रिंश शतिश्च मे द्वात्रिंश च मे द्वात्रिंश शच मे षट्त्रिंश
शच मे षट्त्रिंश शच मे चत्वारिंश शच मे चत्वारिंश शच मे
चतुश्चत्वारिंश शच मे चतुश्चत्वारिंश शच मे षट्चत्वारिंश
शच मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २५ ॥

एककण्डिकया युग्मस्तोमान्नुहोति अथ युग्मतो जुहोति चतस्रश्च
मऽइति (९-३-३-४) प्रथमं चतस्र इत्येतां संख्यामादाय चतुरुक्त-
रत्येन स्थितान्युग्मान्स्तोमानष्टाचत्वारिंशत्पर्धन्तान्नुह्यादित्यर्थः । तत्फलं
स्वर्गप्राप्तिः एतद्वै स्र्वादौ स्थव्रुवन्यातयामा वाऽअयुज स्तोमा युग्मभि-
र्व्यदं स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तथैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
लोकमेतीति (पा. ९-१-३-१) श्रुतेः । पूर्व-पूर्वमुत्तरेण सम्यङ्ग्याति
वृक्षारोहणवत् तथा च श्रुतिः [९-३-३-६] पूर्व-पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण
संयुनक्ति यथा वृक्षं रोहन्मुत्तरामुत्तरादं शाखादं समालम्भदं रोहत्तादक्त-
दिति अत्रोक्ता संख्या संख्येयनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

त्र्यविंश । मे त्र्युत्री च मे द्वित्यवाट्च मे द्वित्यौही च
मे पञ्चाविंश मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे

तुर्थवाटं मे तुर्थीही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २६ ॥

काण्डिकाद्यं वयोहांसे विनियुक्तम् । तथा च धृतिः [९-१-३-७]
अथ वयाँ सि जुहोति अथिश्च मऽइति पशवो वै वयाँसि पशुभिरै-
नमेतदन्नं प्रीणास्यथो पशुभिरैतमेतदन्नेनाभिपिञ्चतीति । अविः पण्मा
सात्मकः कालः त्रयोऽवयोरस्य स अथिः सार्वमंदत्सरो वृषः तादृशी
गोचयवी । द्विसंवत्सरो वृषो दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही । पञ्चावयो
यस्य स पञ्चाविः सार्वद्विसंवत्सरो वृषः तादृशी गौः पञ्चावी । वत्सो
वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा ।
तुर्थं वर्षं वहतीति तुर्थवाट् सार्वत्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्तुर्थीही । एते
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

पृष्ठवाटं । मे पृष्ठौही च मऽउक्षा च मे वृशा च मऽ-
ऋपभर्ष मे घेहर्ष मे नऽङ्गर्ष मे घेनुर्ष मे यज्ञेन कल्पन्ताम्
। २७ ॥

पष्ठं वर्षचतुष्कं वहतीति पष्ठवाट् चतुर्वर्षो वृषः तादृशा गौः पृष्ठौही ।
उक्षा सेचनक्षमो वृषः । वशा बन्ध्या गौः अतियुवा वृष ऋपमः वेहर्षम-
घातिनि गौः जनः शकटं वहतीत्यनङ्गान् शकटवहनक्षमो वृषः वहः क्तिपि
सम्प्रसारणमनसो डकारः चतुरनङ्गहोरा मुदात्त इति (पा. ७-१-२८)
अमागमः । घेनुर्षवप्रभूता गौः एते मम यज्ञेन निमित्तं कल्पन्तां स्वस्व-
व्यापारसमर्था भवन्तु यद्वा एते यज्ञेन मम कल्पन्तां महामुपभोगक्षमा
भवन्तिवत्यर्थः एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

बाजाय स्वाहा । प्रसवाय स्वाहा पिजाय स्वाहा क्तवे
स्वाहा वसवे स्वाहा हर्षतये स्वाहाग्ने मुग्धाय स्वाहा

मुग्धाय वै नः शिनाय स्वाहा विनः शिनऽआन्त्यायनाय
 स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिप-
 तये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । इयन्ते राष्मिन्नाय यन्तसि-
 यमनऽऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानान्त्वाधिपत्याय । २८ ॥

अयं नामग्राहहोमः तथा च श्रुतिः (९-३-३-८) अयं नाम-
 ग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान्कामानाम्नाथैतमेव प्रत्यक्ष-
 मंप्रीणैस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाम्नाथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणातीति । वा-
 जोऽन्नं तस्मै स्वाहेति होममन्त्रः वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि
 तत्राम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः अन्नप्राचुर्याच्चैत्रोऽन्नरूपः । प्रसवादानुज्ञा-
 रूपाय जलक्रीडादीं अभ्यनुज्ञादानात्प्रसवो वैशाखः । अपिजाय अप्सु
 जायतऽइत्यपिजः सप्तम्या अलुक् जलक्रीडारतत्वादिपिजोऽप्येष्टः । ऋतवे
 यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्यात्ऋतुरपाठः । वसवे वासयति वसुः
 चातुर्मास्ये यात्रानिषेधाद्दसुः श्रावणः । अहर्षतये दिनस्वामिने सूर्यरूपाय-
 तापकरत्वाद्भद्रपदस्याहर्षतित्वम् । मुग्धायाद्दे तुपारादिना मोहरूपाय
 दिवसाय तुपारत्वाहुल्यान्मुग्धमह आश्विनः । अमुग्धाय वैनशिनाय विन-
 श्यतीति विनंशी मरिजनशोर्कलीति (पा. ७-१-१०) ब्राह्मणकाद-
 कल्पयि नशोर्नुमागमः विनंश्येव वैनशिनः स्वार्थे अण् अल्पपटिकावच्चेन
 विनाशशीलाय कार्तिकाय स्नाननियमादिना पापनाशकत्वादमुग्धाय मोह-
 निवर्तेकाय कार्तिकाय । अविनंशिने आन्त्यायनाय न विनश्यतीत्यविनंशी
 तस्मै विनाशरहिताय अन्ते सर्वेषां नाशे भवयन्त्यं तदयनं चेत्यन्त्यायनं
 तत्र मव आन्त्यायनस्तस्मै सर्वनाशेऽप्यवशिष्टायात् एवाविनंशिने विष्णु-
 रूपाय मार्गशीर्षाय मासानां मार्गशीर्षोऽस्मोति स्मृतेः [भगवद्गीता.
 १०-३५] । आन्त्याय भौवनाय भुवनानामयं भौवनः अन्ते स्वरूपे

मव आन्त्यस्तस्यै लोकस्वरूपपुष्टिकरत्वात्तत्रभवस्वप्जाठराग्नेदीप्तिकरत्वेन
 पुष्टिकरत्वं पौपस्य । मुवनस्य मूनजातस्य पतये पालकाय माघाय स्नाना-
 दिना पुण्यजनकत्वेन पालकत्वं माघस्य । अधिपतये अधिकपालकाय
 फाल्गुनाय वर्षान्तस्वात् । प्रजापतये एवं द्वादशमासाधिष्ठात्रे प्रजापति-
 नामकाय देवाय । स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र ॥ हे अग्ने इयं ते तव राट्
 इदं राज्यं यत्र-यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तवैव राज्यम् । किं च हे अग्ने त्वं
 मित्रस्य सख्युर्यजमानस्य यन्ता नियामकोऽसि पष्ठचर्ये चतुर्थी मित्रायेति ।
 कीदृशस्त्वं यमनो यमयतीति यमनः अग्निष्टोमादिकर्मसु सर्वाधियमयन् ।
 अत ऊर्ध्वं विशिष्टान्नरसाय स्वा त्वामपिपिञ्चामीति शेषः । तथा वृष्यै वर्ष-
 णाय त्वामपिञ्चामि अग्नौ प्रास्ताहृतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याजा-
 यते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः । ततः प्रजानामधिपत्याय प्रजा-
 स्वामिस्वाप्त्यै त्वामपिञ्चामि वसोर्धास्या । तथा च श्रुतिः [९-३-३-
 १०-११] प्रजानामधिपत्यायेत्यन्नं वाऽऊर्ध्वं वृष्टिरन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति-
 यद्देवाहेयं ते राष्मिन्नाय यन्तासि यमन ऊर्ध्वं स्वा वृष्टै स्वा प्रजानां स्वा-
 धिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिपिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यन्तासीति ॥ १८ ॥

आयुर्भ्यज्ञेन कल्पताम्प्राणो यज्ञेन कल्पताञ्चक्षुर्भ्यज्ञेन
 कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वागयज्ञेन कल्पताम्म-
 नो यज्ञेन कल्पतामाक्षमा यज्ञेन कल्पताम्ब्रह्मा यज्ञेन
 कल्पताञ्ज्योतिर्भ्यज्ञेन कल्पतां स्वर्भ्यज्ञेन कल्पताम्पृथुं
 भ्यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । स्तोमञ्च यजुञ्च
 ऽक्रव्च सामं च बृहच्चरथन्तरञ्च । स्वर्देवाऽअगन्मामृताऽ-

‘ अथ रुद्रेः अष्टमोऽध्यायः ’

ॐ ऋचं वाचमप्रपद्ये मनो यजुषमप्रपद्ये सामंप्राणमप्रपद्ये
चक्षुषमश्रोत्रमप्रपद्ये । वागोजं सहौ जो मयि प्राणापानौ । १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ पञ्चाध्यायी आथर्वणेन दधीचा दृष्टा दध्यङ्
ह वाऽऽथर्वण एतर्हं शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकारेति (१४-१-१-२०)
श्रुतेः । उग्रश्वेत्याग्निको मन्त्राः (३२-७-१७-८६) अग्निं हृदयेनेत्या-
द्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्वमेधिकम् (३२-८-१३) तद्वयं वर्जयित्वा ॥
अथ मन्त्रार्थः । पद्य यज्ञंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋचमृषूपां वाचमर्हं
प्रपद्ये प्रविशामि । शरणं न जामि । ~~शुभं नृरूपं मत्तः प्रविशामि । प्राणं~~
प्राणरूपं साम प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये । वागादिग्रहणं
सप्तदशावयवोपलक्षणम् सप्तदशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः त्रयी-
विद्यां लिङ्गशरीरं च प्रपन्नं प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः ॥ तथा वाग्नि-
न्द्रियमोजो मानसं बलं धार्ष्ट्यं पुनरोजोग्रहणाल्शरीरं च बलम् प्राणापानौ
उन्नासनिश्वासवायु च एते सह एकीभूताः सन्तो मयि वर्तन्ते । अतोऽपि
प्रवर्ग्योऽस्मान्न हन्तीति भावः ॥ १ ॥

यज्ञमे । छिद्रञ्चक्षुषो हृदयस्य मनसो वांति तृण्णम्बृहस्प-
तिर्मे तद्दधातु । शन्नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः । २ ॥

मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् छिद्रमखण्डनंजातम् प्रवर्ग्या-
चरणेन । हृदयस्य बुद्धेर्वा यत् छिद्रं जातम् । मनसो वा यत् अतितृण-
मतिहिंसितम् । प्रवर्ग्याचरणेन यत् चक्षुर्बुद्धिमनसां व्याकुलत्वं जातम्
बृहस्पतिर्देवगुरुः मे मम तत् छिद्रमतिवृणं च दधातु संदधातु छिद्रं

निवर्तयतु । भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिरधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः स
 नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु । बृहस्पतिना सिन्द्रापाकरणात्प्रवर्ग्यः
 कल्याणरूपोऽस्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

भूर्भुवऽस्वः तस्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥ धियो
 यो नः प्रचो दयात् । ३ ॥

भूर्भुवः स्वः त्रीणि यज्ञेषु । तदिति पृथ्वी तस्य देवस्य द्योतनात्म-
 कस्य सवितुः प्रेरकस्मान्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपा-
 न्नित्रस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः
 प्रार्थनीयं भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च मर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञाना-
 दिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । छान्दसं संप्रसारणम् । यद्वा
 मण्डलं पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । वरु-
 णाद्वा वा अभिपिपिचानाद्भर्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः
 (५-४-५-२) । तस्य कस्य । यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धिः
 कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सर्त्कर्मोनुष्ठानाय ॥ यद्वा
 वाक्यभेदेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः । यश्च नो
 बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः स च सवितुर्वै । लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना ।
 सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि श्रो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति ॥ ३ ॥

कथान । ऋश्चत्रऽआर्भुव दूती सदा वृधुंसखा ॥ कथाश-
 चिष्ठ या वृता । ४ ॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्यसाम्नो योनिः
 वामदेव्यमात्मन्निति श्रुतेः अन्त्या पादनिचृत् सप्ताक्षरत्रिपादा । पूर्वऽर्चः

इन्द्रपदमनुपज्जनीयम् । इन्द्रः कया ऊती ऊत्या अबनेन तर्पणेन प्रीज्येन
 वा नोऽस्माकं सखा सहायः आमुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा । वृत्त
 वर्ततऽइति वृत् तथा वृता वर्तमानया शशिष्ठया अतिशयेन शशी शशिष्ठ
 तथा अतिशयवत्या यागक्रिययास्माकं सखा भवति । शशीति कर्मनाम
 तत् इष्टप्रत्ययः । कीदृश इन्द्रः चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृधः
 सदा वर्धतऽइति सदावृधः इगुपधेति (पा. ३-१-१३५) कप्रत्ययः
 सदा वर्धमानः । ऊती तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति (पा. ७-१-१९)
 पूर्वसवर्णः । आमुवत् इतश्च लोपः परस्मैपदेषुति (पा. ३-४-९७)
 तिप इलोपेः शपश्छन्दसे ङिन्वे धातोरुवद्भादेशः [पा. १-४-७७] ॥४॥

कस्त्वा । सत्स्यो मदानास्मद् हिंषो मत्सदन्धसड । दृढा-
 चिद्वारुजे वसु । ५ ॥

हे इन्द्र अन्यसोऽन्नस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत्
 भाद्यति मत्तं करोति मदी हर्षे लेटोऽडाटाविति (पा. १-४-९४)
 अडागमः सिन्वहुलं लेटीति (पा. ३-१-१४) सिप्रत्ययः तिप इलो-
 पः । कीदृशः मदानां मंहिष्ठः मदयन्ति तानि मदानि पचाद्यन् मदजन-
 कानि हवींषि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः मंहि कान्तौ चु-
 रादिः मंहयति च्योतते मंहि अत्यन्तं मंहि मंहिष्ठः यद्वा महि वृद्धौ म्नादिः
 मंहते वर्धते मंहि अत्यन्तं मंहि मंहिष्ठः । येनांशेन मत्तः सन् दृढा चित्
 दृढान्यपि वसु वसूनि घनानि कनकादीनि त्वमारुजे रुजो मङ्गे पुरुषपद-
 ष्यत्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं भनासि महत्कामहत्का ददासीत्यर्थः ॥५॥

अभीषुण्ड । सखीनामविता जर्जितुणाम् ॥ शतम्भवास्यु-
 तिभि + । ६ ॥

इन्द्र स्वमृतयेऽवनाय पालनाय सु सुष्टु सम्यक् जमि आमि-
 मुस्येन शतं मनासि भवसि आडागमः शतशब्दो बहुवाची बहुरूपो
 भवसि पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्राणां
 अरितृणां स्तोतृणां नोऽस्माकमृत्विजामविता पालयिता । संहितायाममी-
 त्यस्य शीर्षः । मुञ्ज इति [पा. ८-३-१०७] सुशब्दस्य पत्वम् ।
 नञ् वातुस्थोरुपुंभ्य इति (पा. ८-४-२७) पुशब्दात्परस्य नः इत्य-
 स्य णत्वम् ॥ ६ ॥

कया स्वन्नोऽऊच्याभिप्रमन्दसे वृषन् । कयास्तोतृभ्यः
 आभर । ७ ॥

हे वृषन् वर्षतीति वृषा हे सेक्तः इन्द्र वासको वृषहा वृषेत्यभिधा-
 नम् । (अमर. १-१-४२) कया ऊच्या केन तर्पणेन हविर्दानेन
 नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि मदिस्तु स्वपने गाद्धे मदे मोदे स्तुती
 गती लट् । कया च ऊत्या वृष्या स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः
 आभर आहर आहरसि धनं दातुमिति शेषः तद्द्वयेन तथा वयं कुर्ये
 इति भावः । आभरेति लडर्थे लोट् ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शन्नोऽअस्तु द्विपदे शञ्चतुष्प्यदे
 । ८ ॥

विश्वस्य सर्वस्य जगत् इन्द्रः इदि परमेश्वरं इन्द्रतीतीन्द्रः परमेश्वरः
 महावीरः आदित्यो वा यां राजति देदीप्यते ईष्टं वा स नोऽस्माकं द्विपदे
 विभाक्त्यन्वयः द्विपदां पुत्रादीनां शं सुस्वरूपोऽस्तु चतुष्पदे चतुःपदां
 गणादीनां च शं सुस्वरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

शन्नो मित्रशं वरुणशन्नो भवच्चर्यमा । शन्नइन्द्रो
बृहस्पतिशन्नो विष्णुरुरुकुम्भ । ९ ॥

मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् मेघति
मक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः ॥ वरुणः शं सुखरूपो भवतु वृणोत्यङ्गीकरोति
भक्तमिति वरुणः । अर्यमा नोऽस्माकं शं भवतु । इयति गच्छति भक्तं
प्रतित्यर्यमा इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं
भवतु । बृहतां वेदानां पतिः पालकः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पादभ्यासोपस्य
स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु वेवोष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥ ९ ॥

शन्नो वार्त- । पवताशन्नस्तपतु सूर्य- । शन्नकनिक्कद-
देवः पर्जन्योऽभिवर्षतु । १० ॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारी अपरुपः अव्याधिजनकश्च पवता
बहुवाम् पव गतौ लोट् । सुवति जनान्स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं
सुखरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु । पर्जन्यः
विपतिं प्रयति जनमिति पर्जन्यः परोऽम्भः पुरो अन्यतेऽनेन वा पर्जन्यौ
रसदब्देन्द्राविति अभिधानम् (अमर. ३-३-१९१) पर्जन्यः पर्जन्येशो
देवः नोऽस्माकं शं सुखरं काशनिकाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु
सिद्धतु कीदृशः कनिक्कदत् अत्यन्तं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् दावतिदधे-
र्तोत्यादिना (पा. ७-४-६९) यद्भुगन्तो निपातः ॥ १० ॥

अर्हा निशम्भवन्तु नशददं रात्रीः प्रतिधीयताम् । शन्नः
इन्द्राग्नी भवतामवोभिःशन्नइन्द्रा वरुणा रातर्हृष्या ।

शमन् इन्द्रा पूषणा वाजसा तौ शमिन्द्रा सोमा सुविताय शं
म्योऽ । ११ ॥

अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु रात्रीः शं सुख-
रूपाः अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु महावीर इति शेषः कर्तारि यक्
छान्दसः ॥ शं न इन्द्राग्नी । त्रिष्टुप् इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणी इन्द्रापूषणौ
इन्द्रासोमौ देवताः । इन्द्राग्नी अवोमिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुख-
रूपौ भवताम् । रातं दत्तं हव्यं ययोस्तौ रातहव्यौ हविस्तृप्तौ इन्द्रावरु-
णौ नः शं भवताम् । वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दाने निमित्तभूते
इन्द्रापूषणा इन्द्रपूषणौ देवौ नोऽस्माकं सुखरूपौ भवताम् । इन्द्रासोमा
इन्द्रसोमौ देवौ शं सुखरूपौ भवताम् । किमर्थम् सुविताय सुष्टु इत्तं सुवि-
तम् साधुगमनाय साधुमसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय । योः पव-
नाय पृथक्करणाय च भयानाम् रोगं भयं च निवर्त्य सुखरूपौ भवतामित्य-
र्थः । देवताद्वन्द्वे चेति (पा. ६-३-२६) सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥११॥

शनीं देवीरभिष्ट्युऽआपो भवन्तु पीतये । शं म्योरभिस्त्र-
वन्तु नड । १२ ॥

देवीः देव्यो दीव्यमाना आपो नोऽस्माकमभिष्टये अभिपेकायामी-
ष्टय वा पीतये पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु अस्माकं स्नाने पाने चापः
सुखयिष्यो भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक्क-
रणं च अभिस्त्रवन्तु नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्स्त्रित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्येाना पृथिवि । नो भवानृक्षरानिर्वेशनी । यच्छा नुऽशम्मं
सु प्रथोऽ । १३ ॥

हे एधिवि त्वं नोऽस्माकं स्योना सुखरूपा भव । किम्पूना लब्ध
 भ्रूक्षरा ऋक्षरः कण्टकः ऋक्षूतेः कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्षा कृन्वतेर्षा
 स्याद्गतिकर्मण इति (निरु. ९-३२) यास्कः तद्ग्रहणं चौरदायावा-
 दिदुःखनिवृत्त्यर्थम् न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां सा
 भ्रूक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्र-
 तिष्ठाना करणाधिकरणयोश्चेति (पा. ३-३-११७) ल्युट् । तथा
 सप्रथाः प्रथनं प्रयः विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः प्रयुः ।
 किं च नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छ दोहि ॥ अतः परं यजुः तद्दिनियोगो
 गृह्यसूत्रे सम्बन्धिमरणनिमित्ते स्नाने जलापनोदने तथा हि (पारस्कर.
 ३-१०) सम्बन्धस्यानामिकया अपनोद्याप नः शोगुचदधमिति । इदं
 जलं नोऽस्माकमपं पापमपशोभुचत् अपशोच्यतु दहतु ॥ १३ ॥

आपो हि । प्ठामयो भुवस्तान्ऽउर्जे दधातन । महेर-
 णाय चक्षते । १५ ॥

हे आपो या यूयमेव मयोभुवः सुखस्य माययिडयः स्य भवथ
 मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयो भुवः यस्मात्कारणान्मयोभुवः
 स्येति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वमपां प्राप्तिद्धम् तास्तादृश्यो
 यूयं नोऽस्मानुर्जे रसाय भवदीपरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत तत्तनतन-
 यनाश्चेति [पा. ७-१-४५] लोप्यमवहुवचनस्य तनवादेशे दधा-
 तनेति रूपम् यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य मोक्षारो भवेम तथास्मा-
 न्कुरुतेति भावः । किं च महे महने रणाय रमणोमाय चक्षते दर्शनाय चा-
 स्मान्दधातनेत्यनुवर्तते महद्रमणोयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माक
 कुरुत अस्मान्ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकमुखं
 ददतेत्युचो भावः । महपूजायां महते पूज्यतइति मद् किंप्रत्ययः तस्मै

महे । रण शब्दे रण्यते स्तुयते सर्वोरिति रणम् तस्मै रणांय घटे पश्यति
सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरमुन्प्रत्ययः तस्मै चक्षसे । यस्मिन् ज्ञाते सर्वं
विज्ञातं स्यादिति छान्दोग्यश्रुते ॥ १४ ॥

योत्र+शिवर्तमो रसस्तस्थं भाजयते हर्न+ । उशतीरिव-
मातरं+ । १५ ॥

हे आपो वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतू रसोऽस्ति
इहास्मिन्कर्मणि इह लोके वा स्थिताऽऽत्मान् तस्य रसस्य भाजयत
भागिनः कुरुत तं रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः
उशतीर्मातरं-इव उशन्ति ता उशत्यः वा छन्दसीति (पा. १-१-१०६)
दीर्घः वशं कान्तौ इत्यस्माद्धृत्प्रत्ययान्ताद्गुणितश्चेति (पा. ४-१-६)
ऋष् उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं
भालं पाययन्ति तद्वत् ॥ १५ ॥

तस्माऽअरंमामत्रो यस्थु क्षयायु जिश्वथ । आपो जुन
यथा च नडं । १६ ॥

हे अपो वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्यपर्याप्तिं वयं गमाम गतेम पर्याप्तिर्ना
रसत्रिपये वैतृप्स्यं सदातृप्तिर्वा तस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यस्य क्षयाय
जिन्वय क्षयो निवासऽइत्याद्युदात्तत्वात् (पा. ६-१-२०१) क्षयशब्देन
निवासः क्षयापेति चतुर्थी शषष्ठ्यर्थे यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् क्षयस्य
निवासस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूपं
ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं जगत् जिन्वय तर्पयथ जिन्वतिः प्रीतिकर्मा यथाहुति-
परिणामक्रमेणेति भावः । किं च हे आपः नोऽस्मान् तत्र मोकरत्वेन

अनयथ उत्पाद्यत भाशिवि लेट् तद्रसमोक्तृनस्मान्कुरुतेत्याजानदेवस्वमा-
शास्यते इति भावः अन्येषामपि दृश्यतऽइति (पा. ६-१-१३७)
संहितायां दीर्घः ॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः यस्य क्षयाय क्षयेन निवासेन
यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्रसाप्तये वो युष्मानरमत्यर्थं वयं
गमाम प्राप्नुमः किं च हे आपो यूयं नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्पादनस-
मर्थान्कुरुथ गच्छतेर्लुङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति रूपम् अहभाव आर्षः
बहुलं ह्यन्दसीति (पा. २-४-७३) शपो लुकि लोटि वा रूपम् ॥१६॥

धौऽशान्तिरन्तरिक्षेऽशान्तिः पृथिवी शान्तिरापुडं शा-
न्तिरोपधयुडंशान्तिः । वनस्पतयुडंशान्तिर्विश्वेदेवाऽशान्तिर्वृक्षशान्तिः
सर्वेऽशान्तिःशान्तिरेव शान्तिः सामा शान्तिरेधि । १७ ॥

धौः द्युलोकरूपा या शान्तिः अन्तरिक्षरूपा च या शान्तिः पृथिवी
भूलोकरूपा या शान्तिः आपो जलरूपा या शान्तिः ओषधयः ओषधिरूपा
या शान्तिः वनस्पतयः वृक्षरूपा या शान्तिः विश्वे देवाः सर्वदेवरूपा या
शान्तिः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा तद्रूपा या शान्तिः सर्वं सर्वजगद्रूपा
या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वरूपतः शान्तिः सा शान्तिः मा मां
प्रति एधि अस्तु पुरुषव्यत्यमः । महावीरप्रसादात्सर्वं शान्तिरूपं मां
प्रत्यस्त्वित्यर्थः । यद्वा द्यौरित्यादिषु विभक्तिव्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा दि-
व्यन्तरिक्षे पृथिव्यामप्सोषधिषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु ब्रह्मणि सर्वस्मिंश्च
या शान्तिः सा मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

दत्ते ददहं मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समी-

क्षन्ताम् । मित्रस्य ह चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्र-
स्य चक्षुषा समीक्षामहे । १८ ॥

दृते दृ विदारे विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरिरे हे महावीर मा मां
त्वं दृह दृडीकुरु यद्वा दृते विदीर्णे कर्मणि मां दृह अछिद्रं कर्म कुरु
यद्वा ससुपिरस्वात् सेक्तृस्वाच्च दृतिशब्देन महावीरः हे दृते महावीर मां
दृह दृडीकुरु कर्म दादृम् तदाह सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य
चक्षुषा समीक्षतां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्वा सर्वे मां पश्यन्तु नरिदृष्ट्वा
सर्वेषां प्रियो मूयासमित्यर्थः । किं च अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य
चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्र चक्षुः शान्तं यथाति
मित्रः कं घनन हन्ति मित्रं च कश्चन न हन्ति एवं परस्परद्रोहेण । सर्वा-
नर्हि सन्तो मित्रस्य चक्षुषा ययं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

दृते दृह महा । ज्योक्तेऽसन्दृशि जीव्या सज्ज्योक्ते सन्दृशि
जीव्या सम् । १९ ॥

हे दृते वीर मां दृह आदारार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर ते तव
संदृशि संदर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं जीवेयम् । जीवेराशीर्लङ्कि-
रूपम् । ज्योगिति निपातश्चिरार्थः । पुनुरुक्तिरादरार्थी ते संदृशि ज्योग्जी-
व्यासम् ॥ १९ ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्तेऽ अस्त्वर्चिषे । अन्यस्ते
ऽअस्मत्त्वं पन्तु हेतयः पात्रकोऽअस्मत्त्वं दृ शिचो भव । २० ॥

हे अग्ने ते तव शोचिषे शोचनहेतवे तेजसे नमोऽन्तु । फलित्याप

शोचिषे हरसे हरति सर्वरसानिति हरः तस्मै हरतेरमुन्प्रत्ययः । ते त्व
 अर्चिषे पदार्थं प्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ २० ॥

नर्मस्ते । ऽअस्तु विद्युते नर्मस्ते स्तनयित्त्वे । नर्मस्ते
 भगवन्नस्तु यतडं स्वःसमी हसे । २१ ॥

ह भगवन् महावीर विद्युते विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तनयित्त्वे
 स्तनयित्तुर्गर्जितं तद्रूपाय ते नमोऽस्तु । यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गन्तुं त्वं
 समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु । २१ ॥

यतो यतडंसमी हसे ततो नोऽअभयकुरु । शर्भःकुरु प्र-
 जाभ्यो भयत्रडं पशुभ्यः । २२ ॥

हे महावीर यतो—यतः यस्माद्यस्माद्दुश्चरितान्नं समीहसे अस्मास्व-
 पकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु । किं च नोऽस्माकं प्रजाभ्यः
 शं मुखं कुरु नोऽस्माकं पशुभ्यः चामयं भित्तमावं कुरु ॥ २२ ॥

सुमित्रियान् ऽ आप ओषधयडं सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै
 सन्तु योस्मान्द्वेष्टियञ्च ह्यधन्दिभ्यः । २३ ॥

सुमित्रियाः आपः ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेना-
 वस्थिताः सन्तु । यः शत्रुस्मान्द्वेष्टि ययं च यं शत्रुं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः
 तस्मै उभयात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनाव-
 स्थिताः सन्तु ॥ घाम्नो—घाम्न इति मन्त्रः श्लोपगूहनमन्तस्य शेषो वा ।
 सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपाममिमन्त्रणे वा ॥ २३ ॥

तच्चक्षुर्वेव हितम्पुरस्ताच्छुक्कमुच्चरत् । पश्येम शरदःशत-
 जीवेम शरदःशतं शृणुयाम शरदःशतम्प्रब्रवाम शरदः-
 शतमदीनाऽस्याम शरदःशतम्भूयश्च शरदःशतात् । २४ ॥
 इति रुद्रे अष्टमोऽध्यायः

एतैर्मन्त्रैर्यो महावीरोऽस्माभिः स्तुतः तत् चक्षुः जगतां नेत्रमूतमा-
 नित्यरूपं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इतश्च लोपः
 परस्मैपदेऽपि (पा. ३-४-९७) इकारलोपः कहिंशं तत् देवहितं
 देवहितं स्थापितं यद्वा देवानां हितं प्रियम् श्रुक् शुकं पापासंमृष्टं शोचि-
 प्मद्वा । तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यंतं
 वयमभ्याहतचक्षुरिन्द्रियामवेम प्रार्थनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं
 शरदः जीवेम अपराधीनजीवना मवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रे-
 न्द्रिया मवेम शतं शरदः प्रब्रवाम अस्खलितवाग्निन्द्रिया मवेम । शतं
 शरदः अदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कुर्याम । शतात् शरदः शत-
 वर्षोपर्यपि भूयश्च बहुकालम् पश्येमेत्यादि योजयम् ॥ २४ ॥

